

Grzegorz Hryciuk

Najnowsze ukraińskie badania nad historią najnowszą

Pamięć i Sprawiedliwość 2/1 (3), 303-332

2003

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Najnowsze ukraińskie badania nad historią najnowszą

Historiografia w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, bo trudno z przekonaniem bronić tezy o istnieniu wówczas historiografii ukraińskiej, była częścią składową nauki historycznej, a w przypadku historii najnowszej – aparatu polityczno-propagandowego Związku Radzieckiego.

Pierwsze zmiany nastąpiły dopiero w epoce pierestrojki. *Glasnost'* jednak dotarła na Ukrainę z opóźnieniem w porównaniu do procesów zachodzących w centrum. Transformacja radzieckiej historiografii, rewizja utartych ujęć postępowala z oporami, najczęstszą w owym czasie trybuną wypowiedzi historyków była prasa, najpowszechniej zaś spotykaną formą – publicystyka historyczna¹.

Przełom w naukach humanistycznych wiązał się z odzyskaniem niepodległości przez Ukrainę i ostatecznym rozpadem bloku radzieckiego. Jednak fakt ten, który niewątpliwie przyniósł wydatne poszerzenie zakresu swobody badań naukowych, nałożył zarazem – jak dość powszechnie uważano – konieczność włączenia się w proces konstruowania w miarę koherentnej, wspólnej – jeśli nie dla wszystkich obywateli Ukrainy, to przynajmniej dla Ukraińców – pamięci historycznej, tradycji, jako istotnego składnika świadomości narodowej. Było i jest to niezwykle trudne ze względu na dostrzegalne pęknięcie między Ukrainą zachodnią i w jakiejś mierze centralną a Ukrainą wschodnią, widoczne chociażby w odwoływaniu się do innej symboliki, zestawu wydarzeń historycznych, panteonu bohaterów z przeszłości, o odmienności, a nawet przeciwstawności interpretacji nie wspominając. O atmosferze dyskusji, temperaturze sporów i polemik, w których aktywnie uczestniczą także historycy, świadczyć może chociażby opinia jednego z najciekawszych publicystów ukraińskich, Mykoły Riabczuka, który stwierdził: „na Ukrainie kwestie stosunku do Petlury, Mazepy, Bandery, OUN, UPA itd., itp. dramatycznie dzielą społeczeństwo praktycznie według wszystkich kryteriów (Zachód – Moskwa, »kapitalizm« – »komunizm«, ukrainizacja – rusyfikacja, niepodległość – »Związek« i in.). [...] W efekcie omawianie jakiegokolwiek problemu historycznego dość łatwo przeistacza się w rodzaj »zimnej wojny domowej«, w zwykłą batalię propagandową, w której naukowe argumenty nie mają istotnego znaczenia i w której w ogóle nie istnieją niuanse, nie ma środka, a są jedynie czarne i białe barwy. [...] Na Ukrainie [...] wciąż jeszcze trwa »zimna wojna domowa« między samymi Ukraińcami i dlatego jakakolwiek próba

¹ I. Kozłowski, *Stosunek historiografii ukraińskiej do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR)* [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 85.

intelektualnego wzniesienia się »ponad pojedynek« rewizji mitów i stereotypów narodowych traktowana jest jako wsparcie dla »wroga«, lekkomyślności i zdrada². Odpowiedzią na istniejącą, wciąż żywą mitologię imperialno-rosyjską, teraz w kolonialno-kreolskiej, „małorosyjskiej” modyfikacji (określenia Riabczuka), jest mitologia nacjonalistyczna, która „w najbardziej ekstremalnych formach bujnie rozkwita w marginalnych ukraińskich wydaniach, a w formach, można by powiedzieć, umiarkowanych i naukowopodobnych przenika i do publikacji całkiem poważnych”³.

O ile w ostatnim dziesięcioleciu wysiłek historyków – oczywiście tych z większym dystansem traktujących swą misję społeczną, polityczną i narodową – zajmujących się historią Ukrainy aż po XIX wiek skupiał się przede wszystkim na wypracowaniu nowego spojrzenia na jej dzieje, zerwaniu z dotychczasową interpretacją przeszłości, powstała przy zastosowaniu radzieckiego „histmatu”, o tyle w przypadku historyków zajmujących się XX wiekiem, a zwłaszcza tak zwanym okresem radzieckim, znacznie głębszej reinterpretacji faktów i procesów towarzyszyć musiało wypełnienie „białych plam”, uzupełnienie faktografii, wprowadzenie do obiegu olbrzymiej liczby źródeł wcześniej niedostępnych. Tematyka badań z zakresu historii najnowszej, szczególnie podatna na zapotrzebowania społeczne i polityczne, uzależniona była też (i jest nadal) od stopnia ujawnienia istotnych materiałów archiwalnych.

Jednym z najistotniejszych nowych lub raczej na nowo podjętych tematów jest zagadnienie „ukraińskiej rewolucji” lat 1914–1923, rozwoju ukraińskiego ruchu narodowego w tym okresie i prób tworzenia własnej państwowości. Dostrzec można wyraźne zainteresowanie, wręcz fascynację zwłaszcza dziejami Ukraińskiej Republiki Ludowej, w mniejszym stopniu „Państwa Ukraińskiego” hetmana Pawła Skoropadskiego. Pierwszym etapem tworzenia pełnego obrazu zmagających się o własne państwo było szerokie udostępnienie bogatego dorobku ukraińskiej historiografii emigracyjnej⁴. Następnym etapem było pojawienie się publikacji autorów sięgających do niedostępnych do niedawna zbiorów przechowywanych w ukraińskich archiwach⁵. Umiarkowanym na tym tle zainteresowaniem cieszyły się natomiast próby scharakteryzowania polityki bolszewików w tym okresie, choć i tu pojawiły się cenne studia Stanisława Kulczyckiego⁶ czy Jarosława Małyka dotyczące polityki bolszewików wobec chłopstwa⁷. Ważne, dopełniające znaczenie mają badania historyków reprezentujących przede wszystkim ośrodek lwowski, którzy podjęli między innymi tematykę polsko-ukraińskiego konfliktu o Galicję Wschodnią oraz dziejów Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej⁸. Tu również oryginalnym publika-

² M. Riabczuk, *Historia najnowsza na łamach ukraińskiej prasy* [w:] *Historycy...*, s. 208.

³ *Idem*, *Wid Małorosiji do Ukrainy. Paradoksy zapisniłoho nacijetworennia*, Kyjiv 2000, s. 222.

⁴ W. Werstiuk, *Stosunek historiografii ukraińskiej do tradycji UNR i ZUNR* [w:] *Historycy...*, s. 24.

⁵ I. Kozłowski, *op. cit.*, s. 87.

⁶ S. Kulczycki, *Komunizm w Ukraini: persze desiatyriczczia (1919–1928)*, Kyjiv 1996. Zob. też W.M. Wołkowyński, S.W. Kulczycki, *Chrystyan Rakowskyj. Politycznyj portret*, Kyjiv 1990.

⁷ J. Małyk, *Totalitaryzm w ukrajinskomu seli. Persza sprobna wprowadzennia*, Lwiv 1996; *idem*, *Wprowadzennia radianskoho reżymu w ukrajinskomu seli*, Lwiv 1996.

⁸ W. Hordijenko, *Ukrajinska Halycka Armija*, Lwiv 1991; M.R. Łytwyn, K.J. Naumenko, *Istorija ZUNR*, Lwiv 1995; S.A. Makarczuk, *Ukrajinska Respublika halyczan. Narysy pro ZUNR*, Lwiv

ccjom towarzyszyły często reedycje prac z okresu międzywojennego oraz powstałych na emigracji⁹.

Okres międzywojenny w historii USRR traktowany jest często łącznie, jako faza kształtowania się stalinowskiego systemu władzy, dlatego też niezwykle istotne zjawisko „ukrainizacji” stanowi naturalny punkt wyjścia do opisu represji i prześladowań w latach trzydziestych. Wśród publikacji na szczególną uwagę zasługuje tu tekst Ludmiły Hrynewycz charakteryzujący między innymi próby ukrainizacji jednostek Armii Czerwonej na Ukrainie¹⁰. Ważnym dopełnieniem tego nurtu zainteresowań są wydawnictwa źródłowe i opracowania dotyczące radzieckiej polityki narodowościowej wobec mniejszości narodowych na Ukrainie¹¹, w tym także wobec Polaków¹².

Jednym z najważniejszych tematów badawczych poruszanych przez historiografię ukraińską, na podjęcie którego bez wątplenia wpływ miały także autentyczne oczekiwania społeczne, są wielkie klęski głodu, ich przyczyny oraz następstwa¹³. Najwięcej publikacji dotyczy największej katastrofy w dziejach ukraińskiej wsi – kolektywizacji i głodu w latach 1932–1933. Postrzegana jest ona coraz częściej jako świadoma próba zagłady części wiejskiej ludności Ukrainy. Do obiegu naukowego weszło określenie „henocyd” – zbrodnia ludobójstwa. Obok wydawanych już od 1990 r. zbiorów dokumentów i materiałów przedstawiających te wydarzenia w skali ogólnokrajowej¹⁴ pojawiły się też publikacje

---

1997; M. Łytwyn, *Ukrajinsko-polska wjina 1918–1919 rr.*, Lwów 1998 (tu obszerna bibliografia publikacji ukraińskich: s. 418–431).

⁹ W 1994 r. ukazał się m.in. przedruk dwóch części *Krwawej księgi* – wydanej przez władze Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, opisującej prześladowania Ukraińców w Galicji Wschodniej w latach 1918–1920: *Krywawa knyha. Peredruk wydań 1919 ta 1921 roku*, Drohobycz 1994.

¹⁰ Ł. Hrynewycz, *Wijskowe budiwnyctwo w Radianskij Ukraini (1917 – poczatok 30-ch rokuw XX st.)* [w:] *Istorija ukrajinskoho wijska 1917–1995*, oprac. J. Daszkewycz, Lwów 1996, s. 1–331 (zwłaszcza s. 230–331).

¹¹ *Nacionalni procesy w Ukraini. Istorija i suczasnist’*. *Materiały i dokumenty*, red. W Panibud’łaska, t. 1–2, Kyjów 1997; *Nacionalni widnosyny w Ukraini u XX st. Zbirnyk dokumentiw i materialiw*, red. I. Kuras, Kyjów 1994. Problematyka losów mniejszości narodowych na Ukrainie, zwłaszcza w latach dwudziestych i trzydziestych, stała się tematem dysertacji doktorskich (na stopień kandydata nauk), które zazwyczaj nie ukazywały się drukiem – zob. np. W.A. Nesterenko, *Nacionalni widnosyny na Podilli w 20–30-ti roky XX stolittia. Avtoreferat dysertaciji na zdobuttia naukowoho stupnia kandydata istorycznych nauk*, Czerniwców 1998, s. 3–4. Wiele ważnych tekstów, nie tylko o charakterze przyczynkarskim, publikowanych jest w licznie wydawanych na Ukrainie tomach zbiorowych, będących pokłosiem konferencji naukowych organizowanych w ośrodkach prowincjonalnych – np. *ibidem*, s. 14–15; zob. też: *Nacionalni menszyny prawobereżnoji Ukrainy: istorija i suczasnist’*. *Naukowyj zbirnyk*, Żytomir 1998.

¹² H. Stronśkij, *Zlet i padinnia. Polskij nacionalnyj rajon w Ukraini u 20–30-i roky*, Ternopil 1992; T.I. Jeremenko, *Polska nacionalna menszyna w Ukraini w 20–30-ti rr. XX stolittia*, Kyjów 1994; *Polaky na Chmelnyczczyjni: pohliad kriż wiky. Zbirnyk naukowych prac za materialamy miżnarodnoji naukowoji konferenciji (23–24 czerwnia 1999 roku)*, Chmelnyćkij 1999.

¹³ O randze nadawanej na Ukrainie badaniom dotyczącym „wielkiego głodu” świadczyć może fakt, że konferencja „Henocyd ukrajinskoho narodu: istoryczna pamjat’ ta polityko-prawowa ocinka” 25 listopada 2000 r. w Instytucie Historii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy zorganizowana była z inicjatywy prezydenta Ukrainy.

¹⁴ *Holod 1932–1933 rokuw na Ukraini: oczyma istorykiw, mowoju dokumentiw*, Kyjów 1990; *Kolektywizacija i holod na Ukraini (1929–1933)*. *Zbirnyk dokumentiw i materialiw*, Kyjów 1992; *Holod-henocyd 1933 roku w Ukraini: istoryko-politolohicznyj analiz socialno-demohraficznych ta*

poświęcone temu zagadnieniu w poszczególnych regionach Ukrainy¹⁵. Tematyka głodu w innych okresach – w latach 1922–1923 oraz 1946–1947 – znalazła odzwierciedlenie w relatywnie mniejszej liczbie wydawnictw¹⁶.

Co najmniej porównywalne zainteresowanie nie tylko opinii publicznej (także z powodów emocjonalno-rodzinnych), ale też historyków (ze względu na znaczenie w totalitarnym państwie) budziły represje radzieckie na Ukrainie. Niestety dorobek badawczy w tej dziedzinie jest jeszcze nadal dość skromny. Wiąże się to z faktem, że ukraińska Służba Bezpieczeństwa (Służba bezpeky Ukrainy – SBU), która wchłonęła po 1991 r. struktury KGB, nader wstrzemięźliwie udostępnia swoje archiwalia historykom, zwłaszcza pozaresortowym. Jedynym – wprawdzie niemałym – zasobem, do którego historycy mają relatywnie swobodny dostęp, jest kilkaset tysięcy akt osobowych zrehabilitowanych ofiar reżimu, przeważnie represjonowanych w latach trzydziestych XX wieku. Na podstawie ustawy z 17 kwietnia 1991 r. *O rehabilitacji ofiar represji politycznych na Ukrainie* rehabilitacji podlegały osoby skazane od 1917 r. przez sądy i wszelkie organy pozasądowe („dwójki”, „trójki”, kolegia specjalne) za przestępstwa kontrrewolucyjne, antyradziecką propagandę i agitację, kolportowanie fałszywych wiadomości zniesławiających radziecki porządek państwowy i społeczny, naruszanie przepisów dotyczących rozdzielenia państwa i szkoły od Cerkwi. Działanie ustawy rozciągało się także na członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii, jeśli nie brali udziału w zabójstwach, napadach i innych akcjach z użyciem przemocy. Akta spraw przeglądane były przez funkcjonariuszy SBU, pracowników Państwowego Archiwum SBU, którzy po sporządzeniu odpowiednich wniosków kierowali akta do organów prokuratury. Decyzję podejmowała prokuratura lub w wątpliwych wypadkach instancje sądowe. Od 1991 r. do 1 stycznia 1998 r. skierowano do prokuratury akta 312 200 spraw, dotyczących 447 500 osób. Spośród nich zrehabilitowano 292 600 osób, 127 400 odmówiono rehabilitacji. 16 100 spraw dotyczących 20 900 osób przekazano do rozpatrzenia sądom¹⁷. Akta osób zrehabilitowanych zostały przekaza-

---

moralno-psychologicznych naslidkiw. Miżnarodna naukowo-teoretyczna konferencija, Kyjiv 28 ty-stopada 1998 r. Materiały, Kyjiv – Nju Jork 2000.

¹⁵ Np. publikacje dotyczące klęski głodu na Podolu: I.H. Szulha, *Hołod na Podilli*, Winnicia 1993; *Hołod 1932–1933 roku na Chmelnycczyni: pryczyny, naslidky, uroky. Materiały respublikan-skoji naukowo-praktycznoji konferenciji*, Chmelnyćkyj 1993; F. Wynokurowa, R. Podkur, *Hołod 1932–33, 1946–47. Winnyćka oblast'. Dokumenty i materiały*, Winnicia 1998; S. Halczak, „Bili plamy” *skorboty. (Pryczyny hołodomoru 1932–1933 ta hołodu 1946–1947 roku na Podilli)*, Winnicia 1999.

¹⁶ *Hołod 1921–1923 roku w Ukraini. Zbirnyk dokumentiw i materialiw*, Kyjiv 1993; W.S. Kulczyćkyj, O.M. Mowczan, *Neuidomi storinky hołodu 1921–1923 rr. w Ukraini*, Kyjiv 1993; *Hołod w Ukraini 1946–47. Dokumenty i materiały*, Kyjiv – Nju Jork 1996; *Hołod 1946–1947 roku w Ukraini. Pryczyny i naslidky. Miżnarodna naukowa konferencija, Kyjiv, 27 trawnia 1997 r. Materiały*, Kyjiv – Nju Jork 1998. Stan badań na temat głodu w latach 1946–1947 przedstawiła w swoim referacie Ołeksandra Weselowa, *Stan doslidżennia problemy tretioho radsianskoho hołodu w Ukraini [w:] Hołod 1946–1947 rokuw...*, s. 94–104.

¹⁷ *Reabilitacija represowanych. Zakonodawstwo ta sudowa praktyka. Oficijne wydannia*, red. W. Maliarenko, Kyjiv 1997; I. Wernyudobow, *W imija sprawedywosti. Pro robotu orhaniw prokuratury Ukrainy po wykonanniu Zakonu Ukrainy wid 17 kwitnia 1991 roku „Pro reabilitaciju zertwu politycznych represij na Ukraini”*, „Z archiwiv WCzK, HPU, NKWD, KHB” 1998, nr 1/2, s. 9–12.

ne częściowo do archiwów państwowych, gdzie jednak, jak w Winnicy, niektóre z nich znajdują się nadal w gestii miejscowych zarządów SBU.

Stały się one podstawą do publikowania w niektórych regionach Ukrainy „martyrologów” – spisów ofiar represji, głównie z lat trzydziestych. Poprzedzone one są – jak martyrolog odeski – opracowaniami omawiającymi niektóre aspekty represji radzieckich¹⁸ lub – jak w przypadku publikacji o podkijowskiej Bykowni – materiałami dokumentującymi próby ukrycia przez władze faktu pochowania tam ciał osób zamordowanych w latach 1937–1938¹⁹. Poza rejonem Odessy i Kijowa obszerny, liczący już kilkanaście zeszytów spis ofiar represji politycznych z obwodu mikołajowskiego wydawany jest od 1996 r. w Mikołajowie²⁰. Z materiałów tych korzystali również historycy publikujący szkice biograficzne, poświęcone ważnym, a zapoznanym postaciom z ukraińskiej historii²¹.

W znacznej mierze jednak niedostępne pozostają materiały sprawozdawcze i analityczne radzieckich służb bezpieczeństwa, w których znajdują się informacje bardzo istotne z punktu widzenia funkcjonowania totalitarnej maszyny państwowej. Wynika to z tego, że przyjęta w 1997 r. ustawa *O Archiwum Narodowym i instytucjach archiwalnych* nie zawiera zapisu o automatycznym odtajnieniu dokumentów po upływie określonego czasu²². W efekcie liczne dokumenty pochodzące nawet z lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku nadal pozostają tajne. O wadze i wartości takich materiałów przekonać się można przy

---

Rehabilitacja rozpoczęta w 1991 r. stanowi kontynuację akcji rehabilitacyjnej trwającej w okresie tzw. odwilży chruszczowowskiej w latach 1956–1959 (250 tys. zrehabilitowanych osób) oraz w latach 1989–1991 (180 tys. osób). Ogółem w latach 1956–1991 na Ukrainie zrehabilitowano 490 tys. osób (*Reabilitacija...*, s. 14; O. Bojko, *Rozhortannia procesu reabilitacji w URSS u doby perebudowy: charakterni rysy, osoblywosti*, „Z archiwów WCzK, HPU, NKWD, KHB” 2001, nr 2, s. 530–534).

¹⁸ *Odeskiy martyroloh. Dani pro represowanych Odesy i Odeskoji oblasti za roky radianskoji włady*, t. 1, Odesa 1997, t. 2, Odesa 1999. W tomie pierwszym znalazły się informacje o 26 019 represjonowanych, w tomie drugim o 6993 osobach.

¹⁹ *Pamjat' Bykiwni. Dokumenty ta materialy*, Kyjiw 2000. Spisy osób rozstrzelanych w Kijowie, pochowanych w Bykowni oraz mieszkańców Kijowa i Kijowszczyzny represjonowanych w innych regionach Ukrainy zawarte są w dwu innych edycjach: *Sosny Bykiwni swidczat'. Zloczyn proty ludstwa*, t. 1, Kyjiw 1999, t. 2, Kyjiw 2001, t. 3, Kyjiw 2002 oraz *Kyjiw: zertwy represij*, t. 1, Kyjiw 1997, t. 2, Kyjiw 1999. Ponadto w tomie *Rejd u wicznist'*, Kyjiw 2001 zawarte zostały zacierpnięte z dokumentów z archiwów SBU informacje o kilkuset rozstrzelanych w listopadzie 1921 r. żołnierzach armii Ukraińskiej Republiki Ludowej z oddziału gen. J. Tiutiunyka.

²⁰ *Biuleteń. Widomosti pro hromadian, szczo zaznaly politycznych represij*, t. 1: *m. Mykołajiw*, Mykołajiw 1996; t. 2: *m. Mykołajiw*, Mykołajiw 1996; t. 3: *m. Mykołajiw*, Mykołajiw 1996; t. 4: *Perwomajskij rajon*, Mykołajiw 1997; t. 5: *Perwomajskij rajon*, Mykołajiw 1997; t. 7: *m. Mykołajiw*, Mykołajiw 1999; t. 8: *Basztanskiy ta Nowobużkiy rajony*, Mykołajiw 1999; t. 9: *Zowtnewyj ta Mykołajiwskiy rajony*, Mykołajiw 1999; t. 10: *Weselyniwskiy ta Woznesenskiy rajony*, Mykołajiw 1999; t. 11: *Berezhniewskiy, Kazankińskiy ta Snihuriwskiy rajony*, Mykołajiw 1999; t. 12: *Berezanskiy ta Oczakiwskiy rajony*, Mykołajiw 1999; t. 13: *Arbuzynskiy, Bratskiy, Jelaneckiy ta Nowoodeskiy rajony*, Mykołajiw 1999.

²¹ Z wcześniejszych prac zob. np. *Zertwy represij*, Kyjiw 1993; J. Szapował, *Liudyna i sistema. (Strychy do portretu totalitarnej doby w Ukraini)*, Kyjiw 1994; *Represowane Widrodzennia*, red. O.I. Sydorenko, D.W. Tabacznyk, Kyjiw 1993; *Represowane krajeznawstwo (20–30-ti roky)*, red. Ł.Ł. Babenko, Kyjiw 1991; D.W. Tabacznyk, O.I. Sydorenko, *Za standartnymi zwynuawczenniami*, Kyjiw 1990.

²² S. Kulczycki, *Dostępność źródeł z punktu widzenia ukraińskich historyków* [w:] *Historycy...*, s. 271–272.

lekturze sprawozdań, raportów, informacji i notatek OGPU, NKWD, NKGB, MGB i KGB kierowanych do instancji partyjnych, zachowanych w udostępnianych na ogół zasobach byłych archiwów partyjnych szczebla obwodowego i centralnego.

Pewne wyłomy w praktyce nieujawniania zasobów archiwalnych pojawiły się w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych. Jednym z najistotniejszych jak na razie jest wspólny projekt polsko-ukraiński, którego efektem są dwa obszernie, dwujęzyczne tomy poświęcone podziemiu polskiemu na tak zwanej Zachodniej Ukrainie i przesiedleniu Ukraińców i Polaków w latach 1944–1946, wydane w 1998 i 2000 r. przez Państwowe Archiwum SBU (Derżawnyj archiw SBU) i Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji RP²³. Rozpoczęty został także prowadzony wspólnie przez Ukraiński Instytut Naukowy w Harvardzie i Fakultet (Wydział) Historyczny Państwowego Uniwersytetu SBU projekt „Społeczeństwo oczyma czekistów. Działalność informacyjna CzK-GPU-NKWD na Ukrainie w latach 1920–1941”²⁴. Najwięcej chyba materiałów archiwalnych publikowanych jest na łamach ukazującego się niezbyt regularnie periodyku (w założeniu kwartalnika) „Z archiwów WCzK, HPU, NKWD, KHB”, którego pierwszy numer pojawił się w 1994 r. Zamieszczono tam między innymi półroczne sprawozdanie ukraińskiego GPU z okresu od stycznia do lipca 1922 r. i sprawozdanie o działalności Kijowskiego Gubernialnego Oddziału GPU w 1923 r.²⁵ W dziale informacyjnym redakcja umieściła też spisy osób rozstrzelanych latem 1941 r. w więzieniach Zachodniej Ukrainy (między innymi lwowskich i obwodu tarnopolskiego)²⁶. Rzadziej publikowane są artykuły i studia odwołujące się do raportów czy meldunków GPU, NKWD (NKGB) lub MGB (MWD). Zestawienia i statystyki GPU i NKWD zostały wykorzystane na przykład w tekstach dotyczących represji lat 1932–1933 i 1937²⁷, a sprawozdania w artykułach dotyczących między innymi walki z narodową opozycją w latach dwudziestych, wielkiego terroru w 1937 i 1938 r., relacji władza – chłopstwo²⁸. Najwięcej miejsca zajmują jednak szkice biograficzne, zazwyczaj o charakterze przyczynkarskim, oparte wyłącznie na odtajnionych aktach śledczych. Wyróżniają się wśród nich obszernie teksty o tak zwa-

²³ *Polskie podziemie 1939–1941. Lwów, Kołomyja, Stryj, Złoczów*, Warszawa–Kijów 1998 („Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, t. 1); *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, Warszawa–Kijów 2000 (*ibidem*, t. 2).

²⁴ J. Szapował, *Ukraina XX stolittia. Osoby ta podiji w konteksti ważkoji istoriji*, Kyjiv 2001, s. 23.

²⁵ *Otczot o poługodicznoj diejatelnosti GPU USSR (janwar’ – ijun’ 1922 goda)*, red. J.M. Sklarenko, „Z archiwów WCzK, HPU, NKWD, KHB” 1997, nr 1/2; *Zwit-dopowid’ pro dijalnist’ Kyjivskoho gubernskoho widdiłu DPU za 1923 rik*, red. P. Kulakowskyj, J. Sklarenko, *ibidem* 1998, nr 1/2.

²⁶ „Z archiwów WCzK, HPU, NKWD, KHB” 1994, nr 1; 1995, nr 1/2; 1997, nr 1/2; 1998, nr 1/2.

²⁷ W. Nikolskyj, *Represywna dijalnist’ orhanu HPU pid czas holodomoru w USSR (1932–1933 rr.)*, *ibidem* 2001, nr 2; *idem*, *Statystyka politycznych represij 1937 r. w Ukrainiskij RSR*, *ibidem* 2000, nr 2/4.

²⁸ „Laboratorija”. *Nowi dokumenty i swidczennia pro masowi represiji 1937–1938 roku na Winnyczyni*, red. O. Łoszczyćkyj, *ibidem* 1998, nr 1/2; O. Łoszczyćkyj, „Laboratorija” – 2: *Poltawa. Dokumentalni materialy pro masowi represiji w Poltawiskij oblasti u 1937–1938 rr.*, *ibidem* 2000, nr 2/4; D. Archirejskyj, *W Czencow, Antyradianska nacionalna opozycja w USSR w 20-ti rr. Pohlad na problemu kriż archiwni dżerela*, *ibidem*; *idem*, *Włada i selanstwo w Ukraini u 20-ti rr.*, *ibidem* 1999, nr 1/2.

nym spisku wojskowych w 1937 r., wcześniejszej operacji „Wiosna” i sprawie Michaiła Kakurina (represje w 1930 r. wobec kadry dowódczej Armii Czerwonej wywodzącej się z armii carskiej)²⁹, a także teksty zamieszczone w specjalnym wydaniu poświęconym Żydowskiemu Komitetowi Antyfaszystowskiemu³⁰.

Niestety z nie zawsze zrozumiałych względów nie wszystkie przygotowane do edycji dokumenty aparatu bezpieczeństwa były publikowane. Do druku nie trafił na przykład przygotowywany w latach dziewięćdziesiątych obszerny wybór źródeł do historii radzieckiego aparatu represji³¹.

Poza zbiorami dokumentów publikowane są też opracowania poświęcone wybranym aspektom działalności GPU-NKWD na Ukrainie, na przykład deportacjom³², oraz publikacje o bardziej ogólnym charakterze. Pierwszą ambitną próbę opisu systemu represyjno-karnego na Ukrainie w latach 1917–1953 podjął jeszcze w 1994 r. kijowski historyk Iwan Biłas, jednak wartość jego pracy polegała przede wszystkim na wprowadzeniu do obiegu naukowego pewnych nowych faktów oraz – zamieszczonych w obszernym aneksie źródłowym – materiałów i dokumentów z archiwów rosyjskich oraz ukraińskich³³. Całościową charakterystykę represyjnej polityki władz radzieckich na Ukrainie w latach 1917–1941 miała przynieść – kontrowersyjna, jak się okazało – praca Serhija Biłokinia³⁴, którą znawca problematyki określił mianem „jeszcze jednego głosu z masochistycznego getta” zwolenników teorii wiktymizacji Ukrainy, a inny historyk mianem książki podobnej do *Archipelagu GULag* Aleksandra Sołżenicyna – próbą „dochodzenia literackiego”, „tyle że w języku ukraińskim i z aparatem naukowym”³⁵. Bardziej stonowany charakter ma praca Wiktora Czencowa zawierająca obszernie omówienie w porządku chronologicznym spraw, którymi zajmowała się („realizowała”) CzK-GPU na Ukrainie w latach dwudziestych³⁶. Olbrzymi wkład w badania nad terrorem na Ukrainie wniósł Jurij Szapował. Opublikował on wraz z Wołodymyrem Prystajko (generałem SBU) i Wadymem Zołotariowem niezwykle cenny wybór dokumentów do historii CzK-GPU na Ukrainie do

²⁹ S. Kokin, O. Pszennikow, *Bez stroku dawnosti. Do 60-riczczia „wykryttia” orhanamy NKWS tak zwanoji „Wijskowo-faszystskoj znowy w Czerwonij Armiji”*, *ibidem* 1997, nr 1/2; *iidem*, *Bez stroku... Prodowżenija*, *ibidem* 1998, nr 1/2; *iidem*, *Bez stroku... Prodowżenija*, *ibidem* 1999, nr 1/2; *iidem*, *Bez stroku... Prodowżenija*, *ibidem* 2000, nr 2/4; J. Tynczenko, *Landsknecht bez strachu i doktoru: wijskowa karjera Mykoły Kakurina*, *ibidem* 1999, nr 1/2.

³⁰ „Z archiwów WCzK, HPU, NKWD, KHB” 1998, nr 3/4. Obszerny, blisko 400-stronicowy zeszyt prócz materiałów – protokołów przesłuchań ze spraw pięciu czołowych postaci żydowskiego życia naukowego i kulturalnego na Ukrainie – zawiera także dziesięć sprawozdań i „informacji” MGB USRR z lat 1948–1950 dokumentujących m.in. nastroje inteligencji Kijowa w związku z aresztowaniami „żydowskich nacjonalistów” i „krytyków-kosmopolitów”.

³¹ S. Kulczycki, *Dostępność źródeł...*, s. 273.

³² I. Wynnyczenko, *Ukrajina 1920–1980-ch: deportaciji, zaslannia, wyslannia*, Kyjiv 1994.

³³ I. Biłas, *Represyjno-karalna systema w Ukraini 1917–1953. Suspilno-politycznyj ta istoryko-prawowyj analiz*, t. 1–2, Kyjiv 1994.

³⁴ S. Biłokin, *Masowyj teror jak zasib derżawnoho uprawlinnia w SRSR (1917–1941 rr.)*. *Dżereloznawcze doslidżennia*, Kyjiv 1999.

³⁵ J. Szapował, *op. cit.*, s. 416–434.

³⁶ WW Czencow, *Polityczni represiji w Radianskij Ukraini w 20-ti roky*, Ternopil 2000. Zob. też recenzję: I. Usenko, *Polityczni represiji 20-ch rokuw. Spraba istorycznoho analizu*, „Z archiwów WCzK, HPU, NKWD, KHB” 2000, nr 2/4, s. 641–646.

końca lat trzydziestych, połączony ze swego rodzaju słownikiem biograficznym wyższych funkcjonariuszy GPU i NKWD³⁷, stanowiący uzupełnienie moskiewskich publikacji o strukturze i składzie personalnym radzieckiego aparatu bezpieczeństwa. Jest też współautorem opracowań – zawierających także zbiory dokumentów – o sprawie „Związku Wyzwolenia Ukrainy”³⁸, prześladowaniu przez GPU i NKWD wybitnego historyka i działacza politycznego Mychajły Hruszewskiego³⁹, jak również biografii Wsiewołoda Bałyckiego⁴⁰. Pojawiają się też publikacje poświęcone „wielkiemu terrorowi” w poszczególnych regionach Ukrainy⁴¹ oraz dotyczące represji wobec niektórych grup społecznych lub narodowych, w tym Polaków⁴².

Podsumowaniem dotychczasowych badań jest w pewnej mierze obszerny tom *Terror polityczny i terroryzm na Ukrainie XIX–XX w.*⁴³; obok szkiców poświęconych przemocy w działalności ugrupowań rewolucyjnych na przełomie XIX i XX wieku czy zbrodni III Rzeszy w latach II wojny światowej na okupowanych obszarach Ukrainy trzon tej publikacji stanowią teksty dotyczące roli terrorku w kształtowaniu i funkcjonowaniu systemu totalitarnego w USRR.

Biorąc pod uwagę dorobek historiografii radzieckiej dotyczący Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, wyrażający się w liczbie ponad 20 tys. tytułów druków (wydanych w ponadmiliardowym nakładzie), wydawałoby się, że niewiele da się powiedzieć nowego. Okres II wojny światowej jak żaden inny (może poza wojną domową) obrósł w patriotyczną radziecką mitologię. To właśnie klimat społeczny, który rewizję pewnych utartych sądów, klisz uznawał za świętokradztwo, zamach na biografie milionów uczestników wojny, na pewno nie ułatwiał prób rewizji „prawd”, za którymi przemawiał chociażby fakt udostępnienia nowych materiałów źródłowych. Od początku lat dziewięćdziesiątych pojawiały się jednak prace, które przynosiły pełniejszą, krytyczną wizję przebiegu działań wojennych (na przykład na Ukrainie latem i jesienią 1941 r.), w sposób bardziej zdystansowany omawiały niemiecką politykę okupacyjną na

³⁷ J. Szapował, W. Prystajko, W. Zołotariow, *CzK-HPU-NKWD w Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*, Kyjw 1997.

³⁸ W. Prystajko, J. Szapował, *Sprawa „Spilky wyzwolenia Ukrainy”: newidomi dokumenty i fakty*, Kyjw 1995.

³⁹ *Idem*, *Mychajło Hruszewskij i HPU-NKWD. Tragiczne desiatilittia: 1924–1934*, Kyjw 1996. Losom Hruszewskiego po jego przyjeździe na Ukrainę radziecką poświęcono więcej prac, jednak w żadnej z nich nie wykorzystano materiałów GPU, np. ośmiu tomów „sprawy-formularza na M. Hruszewskiego”, mieszczącego się na 4 tys. stron, i 122 tomów sprawy rzekomego „Ukraińskiego Centrum Narodowego”, na którego czele stać miał Hruszewskij. Zob. też: W. Prystajko, J. Szapował, *Mychajło Hruszewskij. Sprawa „UNC” i ostanni roky (1931–1934)*, Kyjw 1999.

⁴⁰ J. Szapował, W. Zołotariow, *Wsewołod Bałyckij: osoba, czas, otoczenia*, Kyjw 2002.

⁴¹ Por. przypis nr 27; *Welykij teror na Chmelnycczyni. Istoryczno-krajeznawczyj zbirnyk*, red. W. Dmytryj, Ł. Sawyćkyj, Chmelnyćkyj 1997; *Polityczni represiji na Podilli (20–30-i rr. XX st.)*, red. I.H. Pałamar, Winnycia 1999.

⁴² O. Rublow, W. Reprynczew, *Represiji proty polakiw w Ukraini u 1930-ti roky*, „Z archiwu WCzK, HPU, NKWD, KHB” 1995, nr 1/2. Zob. też pracę tarnopolskiego historyka wydaną po polsku: H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.

⁴³ *Politycznyj teror i terroryzm w Ukraini XIX–XX st. Istoryczni narysy*, Kyjw 2002 (tu też obszerna bibliografia: s. 878–921).

ziemiach ukraińskich⁴⁴. Bardzo wiele miejsca poświęcono też ocenie udziału Ukrainy w zwycięstwie nad państwami „osi”, a także ofiar poniesionych przez jej ludność w czasie wojny⁴⁵. Służyło temu opublikowanie w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych „Księgi pamięci Ukrainy”. Pomysł upamiętnienia czerwonoarmistów poległych podczas II wojny światowej pojawił się jeszcze pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku. W Związku Radzieckim rozpoczęto przygotowania do wydania imiennego spisu żołnierzy poległych i zaginionych w latach 1941–1945. Odpowiednią decyzję podjęła jeszcze 31 lipca 1989 r. Rada Ministrów USRR, o kontynuacji prac już po odzyskaniu niepodległości przesądził dekret prezydenta Ukrainy z 4 maja 1992 r. oraz trzy kolejne uchwały rządu ukraińskiego z 1991, 1992 i 1996 r. Na czele głównego kolegium redakcyjnego stanął przewodniczący organizacji kombatantów Ukrainy gen. armii I. Herasymow. Przewodzenie prac spoczęło na specjalnie utworzonej „Agencji poszukiwawczo-wydawniczej »Księga pamięci Ukrainy«” i jej obwodowych wydziałach. W trwających dziesięć lat kwerendach wzięło udział blisko 550 tys. osób. Efektem tych prac było powstanie kartoteki zawierającej dane 5 mln żołnierzy radzieckich pochodzących z Ukrainy, którzy zginęli, zmarli lub zaginęli w latach 1941–1945. Monumentalna edycja obliczana była na 245 tomów, a jej publikacja trwająca od połowy lat dziewięćdziesiątych zakończyć się miała w 2000 r., w 55. rocznicę zakończenia II wojny światowej. Do 2000 r. ukazało się 225 tomów, w niektórych obwodach ostatnie części wydano dopiero w 2001 r. Ze względu na olbrzymią liczbę poległych i zaginionych księgi dotyczące poszczególnych obwodów liczyły od kilku do kilkunastu tomów. Aż 22 części liczyła księga obwodu donieckiego, 18 – charkowskiego, 15 – ługańskiego, 14 – dnipropietrowskiego, natomiast trzy tomy księgi obwodu wołyńskiego i tarnopolskiego, dwa – stanisławowskiego (iwanofrankowskiego)⁴⁶. Jednak te dwa tomy z Podkarpacia obejmują nazwiska ponad 26 tys. osób, nie tylko Ukraińców, ale także Polaków i Żydów, którzy zginęli na froncie, zmarli z ran, nie powrócili z wojny⁴⁷. Uzupełnieniem „Księgi pamięci” ma być „Księga żalu Ukrainy”, o której przygotowaniu zdecydowano w 1999 r., a która zawierać ma miliony nazwisk cywilnych mieszkańców Ukrainy poległych wskutek działań wojennych, podczas okupacji hitlerowskiej i na pracach przymusowych w Niemczech. Czy ponad pół wieku po zakończeniu wojny możliwe jest zestawienie imiennego spisu ofiar – wydaje się wątpliwe, tym bardziej że ocena wcześniejszej „Księgi pamięci” jest niejednoznaczna. W spisach znalazły się bowiem często osoby niemieszkające na stałe w danym rejonie i obwodzie, a tylko w nieznanym

⁴⁴ Najpełniejszy chyba przegląd aktualnych badań dotyczących tego okresu znaleźć można w publikacjach pokonferencyjnych: *Ukraina w latach II wojny światowej* oraz „Stronice wojennej historii Ukrainy”, serii wydawanej od 1997 r. Próbę nowego spojrzenia na wydarzenia okresu 1941–1945 podjął w kilku pracach oraz artykułach zamieszczanych na łamach „Ukraińskiego Istorycznego Żurnalu” Mychajło Kowal, zob. jego *Ukrajina u Druhij switowij i Welykij Wityczynianij wjmach (1939–1945 rr.)*. *Sproba suchasnoho konceptualnoho baczennia*, Kyjiv 1994 oraz *Ukrajina 1939–1945. Malowidomi i neproczytani storinky istoriji*, Kyjiv 1995.

⁴⁵ I.T. Mukowśkyj, O.J. Łysenko, *Zwytiaha i zertownist'. Ukrajinci na frontach druhoji switowoji wjny*, Kyjiv 1996 (1997).

⁴⁶ *Bezsmertia. Knyha pamjati Ukrainy 1941–1945*, Kyjiv 2000, s. 5–7, 864.

⁴⁷ *Knyha pamjati Ukrainy. Iwano-Frankiwśka oblast'*, t. 1, Lwiv 1998, s. 26; t. 2, Lwiv 2001, s. 22.

blżej okolicznościach zmobilizowane przez miejscowe komisariaty wojskowe. W przypadku Zachodniej Ukrainy brakuje danych dotyczących zmobilizowanych w latach 1940 i 1941 r. i poległych w pierwszych miesiącach wojny niemiecko-radzieckiej Polaków, Ukraińców, Żydów i przedstawiciele innych narodowości. Niemniej te porażające swą objętością spisy poległych stoją wyraźnie w sprzeczności z kwestionowanymi już wcześniej przez historyków ukraińskich oficjalnymi danymi o wysokości strat poniesionych przez Związek Radziecki w walce z III Rzeszą. Dane dotyczące Ukrainy wydają się zaniżone nawet dwuipółkrotnie⁴⁸.

Prób nowego spojrzenia doczekał się także „złoty wrzesień” 1939 r., a także radziecka polityka na Zachodniej Ukrainie i Wołyniu, zarówno instalowanie tam władzy radzieckiej, sowietyzacja wszystkich dziedzin życia społecznego, jak i tragiczny epilog jej pierwszej fazy – zbrodnie NKWD na więźniach latem 1941 r.⁴⁹ Z zagadnień powojennych prócz prac poświęconych przekształceniom socjalistycznym w tak zwanych zachodnich obwodach USRR oraz oporowi miejscowej społeczności pojawiły się publikacje dotyczące polsko-ukraińskiego transferu ludności w latach 1944–1946⁵⁰.

Zainteresowanie ukraińskim wysiłkiem zbrojnym w czasie II wojny światowej nie ominęło także politycznie drażliwego problemu formowania i losów dywizji SS „Hałyczyna”⁵¹. Najlepszą spośród publikacji, będącą wynikiem szerokiej kwerendy źródłowej, choć niepozbawioną mankamentów, jest monografia Andrija Bolanowskiego wydana w 2000 r. we Lwowie⁵².

Wśród publikacji dotyczących w zasadzie okresu już powojennego, ale będących swoistym *pendant* do historii zmagani militarnych, jest obszerna praca Anatolija Czajkiwskiego poświęcona jeńcom niemieckim w niewoli radzieckiej, którzy przebywali i pracowali w USRR⁵³.

Głębokie przemiany na Ukrainie spowodowały zwłaszcza w jej zachodniej części podjęcie tematu, który aż po lata osiemdziesiąte XX wieku, jeśli był w ogóle poruszany, podlegał zafałszowaniom i mistyfikacji – działalności ukraiń-

⁴⁸ *Bezsmertia...*, s. 864.

⁴⁹ B. Jarosz, *Totalitarnyj režym na zachidnoukrajinskich zemlach, 30–50-ti roky XX stolittia (istoryko-politolohicznyj aspekt)*, Łuck 1995; *Kulturne žyttia w Ukraini. Zachidni zemli. Dokumenty i materialy*, t. 1: 1939–1953, Kyjiw 1995; M.R. Łytwyn, O.I. Łučkyj, K.J. Naumenko, 1939. *Zachidni zemli Ukrainy*, Lwiw 1999; I. Łuczakiwska, *Ukrajinska intelihencija zachidnich oblastej w perszi roky radianskoji władzy (1939–1941 rr.)*, Drohobycz 1999; O. Romaniw, I. Feduszczak, *Zachidnoukrajinska trahedija 1941*, Lwiw – Nju Jork 2002.

⁵⁰ *Deportaciji. Zachidni zemli Ukrainy kincia 30-ch – poczatku 50-ch rr. Dokumenty, materialy, spohady*, t. 1: 1939–1945 rr., Lwiw 1996, t. 2: 1946–1947 rr., Lwiw 1998; *Deportaciji ukrajinciu ta polakiw: kineć 1939 – poczatok 50-ch rokiw. (Do 50-riczczia operaciji „Wisła”)*, red. J. Sływka, Lwiw 1998; W. Serhijczuk, *Deportacija polakiw z Ukrainy. Newidomi dokumenty pro nasylnyćke pereselennia bilszowycykoju władoju polskoho naseleńnia z URSR w Polsczu w 1944–1946 rokach*, Kyjiw 1999; *idem*, *Trahedija ukrajinciu Polsczi*, Ternopil 1997; S. Tkaczow, *Polsko-ukrajinskyj transfer naseleńnia 1944–1946 rr. Wyselennia polakiw z Ternopila*, Ternopil 1997; O.W. Bucko, *Ukraina–Polsza: migracyonnyje processy 40-ch godow*, Kijew 1997.

⁵¹ T. Hunczak, *U mundyrach woroha*, Kyjiw 1993; *Ukrajinska dywizija „Hałyczyna”. Istoryko-publicystycznyj zbirnyk*, red. M. Słaboszpyćkyj, W. Stecenko, Kyjiw–Toronto 1994.

⁵² A. Bolanowskyj, *Dywizija „Hałyczyna”. Istorija*, Lwiw 2000.

⁵³ A.S. Czajkowskij, *Plen. Za czużyje i swoi griechi. Wojennoplennyje i intiernirowannyje w Ukrainie 1939–1953 gg.*, Kijew 2002. Zob. też niewielki objętościowo zbiór dokumentów: W. Serhijczuk, *Nowitnia katorha. Wijskowopoloneni ta internowani Druhoji switowoji w URSR*, Kyjiw 2001.

skiego ruchu nacjonalistycznego podczas II wojny światowej, jego walki z władzami radzieckimi, okupantem niemieckim oraz ludnością polską, a także represji radzieckiego aparatu bezpieczeństwa wobec ukraińskiego podziemia niepodległościowego⁵⁴. Początkowo w niewielkim stopniu te fascynacje historyków i publicystów oraz znacznej części miejscowej społeczności ukraińskiej znajdowały oddźwięk i zrozumienie w innych częściach kraju. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych prymat ośrodków wydawniczych i naukowych na zachodzie Ukrainy był pod tym względem bezdyskusyjny. Przegląd publikacji może mieć charakter jedynie selektywny, wrywkowy, gdyż według niepełnych ocen tylko na Ukrainie w latach 1991–1998 ukazało się co najmniej (wliczając publicystykę prasową) 1250 tekstów poświęconych dziejom ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego od lat dwudziestych po pięćdziesiąte XX wieku⁵⁵.

Wcześniejszy brak możliwości prowadzenia badań nad dziejami OUN i UPA z jednej strony, a z drugiej zapotrzebowanie na niezafałszowaną wiedzę o przeszłości spowodowały, że pierwszym etapem poznawania historii stało się jej odkłamywanie poprzez udostępnienie dorobku diaspory ukraińskiej w tej dziedzinie. Na początku lat dziewięćdziesiątych ponownie wydawano na Ukrainie przez długi czas podstawowe i jedyne opracowania dziejów OUN i UPA – między innymi Petro Mirczuka i Mykoły Łebedzia⁵⁶. Dla swoistej ideowej równowagi pojawiło się także „krajowe” wydanie wspomnień konkurenta banderowskiego odłamu OUN – przywódcy „Poliskiej Siczy” Tarasa Bulby-Borowcia⁵⁷. We Lwowie podjęto ambitną inicjatywę reedycji „Litopysu UPA”, niezwykle ważnego wydawnictwa źródłowego do historii zbrojnej działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii w latach 1940–1950. Oprócz wznowień literatury o charakterze propagandowym⁵⁸

⁵⁴ W historiografii ukraińskiej często używa się ogólnego określenia „ruch narodowowyzwoleńczy” dla oznaczenia działalności Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów – obu odłamów, kierowanych przez Andrija Melnyka i Stepana Bandere, oraz ich formacji zbrojnych, a zwłaszcza Ukraińskiej Powstańczej Armii oraz Ukraińskiej Narodowej Samoobrony (pod tą nazwą w 1943 r. występowały oddziały zbrojne OUN Bandery w Galicji Wschodniej). Zabieg ten pozwala na sugerowanie ogólnonarodowego charakteru walki UPA i zanegowanie poglądu dostrzegającego w oddziałach UPA jedynie zbrojne ramię (bojówkę) jednego – choć najsilniejszego – nurtu ruchu nacjonalistycznego, którego wpływy ograniczały się do części ziem zamieszkałych przez Ukraińców. Autor niniejszego szkicu, zdając sobie sprawę z kontrowersyjności pewnych terminów, posługuje się najczęściej określeniami takimi, jak: ruch, struktury nacjonalistyczne, podziemie niepodległościowe lub nacjonalistyczne jako synonimicznymi dla OUN-B i UPA w tzw. zachodnich obwodach Ukrainy (byłych Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej).

⁵⁵ S.I. Zdioruk, L.W. Hrynewycz, O.I. Zdioruk, *Pokażczyk publikacij pro dijalnist' OUN ta UPA (1945–1998 rr.)*, Kyjiv 1999.

⁵⁶ P. Mirczuk, *Ukrajinska Powstanska Armija 1942–1952*, Lwiv 1991; M. Łebed', *UPA. Ukrajinska Powstanska Armija. Jiji heneza, rist i diji u wyzwolnij borot'bi ukrajinskoho narodu za Ukrajinsku Samostijnu Sobornu Derżawu*, cz. 1: *Nimecka okupacija Ukrainy*, Drohobycz 1993. Z pewnym opóźnieniem, dopiero w 1996 r., opublikowano także pochodzący z 1953 r. obszerny tekst Lwa Szankowskiego o historii UPA: L. Szankowskij, *Ukrajinska Powstancza Armija [w:] Istorija ukrajinskoho wijska (1917–1995)...*, s. 482–695.

⁵⁷ T. Bulba-Boroweć, *Armija bez derżawy*, Lwiv 1993.

⁵⁸ P. Połtawa, *Chto taki banderiwci ta za szczo wony borut'sia*, Drohobycz 1991. Jest to reprint podziemnej broszury „Petra Połtawy” (Petra Feduna) wydanej w 1950 r., a następnie przedrukowanej na Zachodzie. Dodatkową ciekawostką jest to, że broszura w 1991 r. drukowana była na Litwie i nielegalnie (przed puczem Janajewa w sierpniu 1991 r.) sprowadzana na Ukrainę.

czy quasi-historycznym⁵⁹ publikowano także wspomnienia działaczy ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego, między innymi Dmytra Kupjaka czy Jurija Borcia⁶⁰.

Opracowania powstałe na emigracji, choć bez wątplenia cenne faktograficznie, rysowały wprawdzie przeciwstawny wobec dotychczasowego, jednak wciąż jednostronny obraz wydarzeń. Ich autorami czy redaktorami edycji źródłowych były często osoby związane ideowo z ruchem nacjonalistycznym, nierzadko pełniące w nim ważne funkcje. Wyjątkiem – ze względu na szerokie wykorzystanie źródeł niemieckich – jest monografia Wołodymyra Kosyka o polityce niemieckiej wobec Ukrainy w latach II wojny światowej, wydana pierwotnie po francusku, której tłumaczenie na Ukrainie pojawiło się w 1993 r.⁶¹ W warstwie interpretacyjnej nie odbiegała ona od większości innych prac opublikowanych na emigracji. Powstające wówczas na Ukrainie opracowania dotyczące historii ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego opierały się przede wszystkim na literaturze emigracyjnej⁶². Niemal wyłącznie z tych publikacji korzystali autorzy licznych artykułów w prasie periodycznej, a nawet codziennej. Wśród tytułów wydawanych we Lwowie, w których zamieszczano takie materiały, była zarówno „populistyczna, ksenofobiczno-konserwatywna” gazeta „Za wilnu Ukrajynu”, jak i tygodnik lwowskiego Stowarzyszenia „Memorial” – „Pokłyk sumlinnia”.

Próba pośpiesznego wypełnienia „białych stron” ukraińskiej historii prowadziła jednak niejednokrotnie nie tylko do przywracania pamięci o losach ludzkich, ale niekiedy przekształcała się w apologetykę całej formacji politycznej, wszystkich jej działań i metod.

Po udostępnieniu szerszym kręgom czytelniczym niektórych polskich archiwaliów⁶³ kolejnym, niejako naturalnym etapem badań nad ruchem nacjonalistycznym stały się edycje niedostępnych i niewprowadzonych dotychczas do obiegu naukowego materiałów źródłowych z archiwów poradzieckich. Kwerendy w archiwach obwodowych, zwłaszcza w zespołach władz partyjnych, wykazały, że wśród dokumentów niektórych komitetów obwodowych Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy powinny znajdować się materiały dotyczące walki z nacjonalistycznym podziemiem ukraińskim, a zwłaszcza niezwykle wartościowe, przesyłane do wiadomości obwodowych instancji partyjnych sprawozdania miejscowych zarządów NKWD (MWD) i NKGB (MGB). Niestety okazało się, że poza Lwowem w archiwach obwodowych dokumenty te (całe teczki) zostały przejęte przez SBU i są niedostępne dla historyków. W takiej sytuacji nadzwyczajną wartość mają udostępnione materiały centralnych instancji partyjnych przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy (Centralnyj derżawnyj archiw hromadśkich objednań Ukrajiny)

⁵⁹ P. Mirczuk, *Stepan Bandera. Symwol rewolucyjnoji bezkrompromisowosty*, Chmelnyckyj 1992.

⁶⁰ D. Kupjak, *Spohady nerozstrilanoho*, Lwiv 1993; J. Boreć, *Z najkraszczymy*, Kyjiv 1992.

⁶¹ W. Kosyk, *Ukrajina i Nimeczczyna u druhij switowij wijni*, Paryż – Nju Jork – Lwiv 1993.

⁶² Zob. np. O. Bahan, *Nacionalizm i nacionalistycznyj ruch. Istorija ta ideji*, Drohobycz 1994.

⁶³ Szczególną rolę spełnił tu Eugeniusz Misilo, który wydał m.in. *UPA w switli polśkych dokumentu*, t. 1: *Wijskowyj Sud Operatywnoji Hrupy „Wisla”*, Toronto–Lwiv 1992 („Litopys UPA”, t. 22) oraz zbiór dokumentów dotyczących akcji „Wisla”, opublikowany wcześniej po polsku, w przekładzie na ukraiński.

w Kijowie. Najcenniejsze są dokumenty przechowywane w zespole Komitetu Centralnego KP(b)U – między innymi ściśle tajne uchwały Biura Politycznego i KC KP(b)U dotyczące strategii walki z OUN-UPA, a także gromadzona w tak zwanej tajnej części sektora specjalnego KC KP(b)U korespondencja, w której znalazły się materiały dotyczące ukraińskiego podziemia oraz rezultatów akcji zwalczania „bandytyzmu” prowadzonych przez radziecki aparat bezpieczeństwa w zachodnich obwodach USRR. Korespondencja ta pozwala na odtworzenie zawartości części niedostępnych materiałów z archiwów obwodowych. Ważne informacje na temat działalności OUN-UPA, zwłaszcza na Wołyniu, zawierają meldunki i sprawozdania radzieckich oddziałów partyzanckich, zgromadzone w zespole Sztabu Ukraińskiego Ruchu Partyzanckiego.

Wydawnictwami źródłowymi, w których szerzej uwzględniono materiały radzieckich lokalnych i centralnych instancji partyjnych, były dwa tomy *Litopysu neskorenoji Ukrainy*⁶⁴. W wydanym w 1993 r. pierwszym tomie, liczącym 800 stron, znalazły się między innymi materiały partyjne ze zbiorów Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego (Derżawnyj archiw Lwiwśkoji obłasti), dotyczące walki z formacjami zbrojnymi ukraińskich nacjonalistów. Znaczną część tomu (300 stron) zajęły relacje i wspomnienia opisujące raczej jednak późniejsze – więzienne i zesłańcze – losy autorów niż ich działalność w OUN i UPA. Cennym uzupełnieniem tomu były pochodzące, jak się wydaje, najczęściej z prywatnych zbiorów zdjęcia osób wzmiankowanych w tekstach. Drugi tom *Litopysu* zawierał już znacznie bogatszy zestaw dokumentów i materiałów z kijowskiego archiwum organizacji społecznych. Podobnie jak pierwszy tom *Litopysu*, również drugi oprócz przedruków kilkunastu artykułów prasowych zawiera obszerny dział relacji (osiemnaście tekstów) oraz zestaw 443 fotografii.

W tym samym czasie wydawana siłami głównie lwowskiego środowiska historycznego seria „Ukraina w mynuloju” przyniosła niezwykle interesujące edycje źródłowe poświęcone wybranym zagadnieniom z dziejów OUN-UPA w Galicji Wschodniej. Kostiantyn Bondarenko opublikował w trzecim tomie tego wydawnictwa między innymi materiały na temat wspólnych działań UPA i AK w rejonie Przemyśla w 1945 r.⁶⁵, jak również datowaną na 7 października 1944 r. „informację specjalną” naczelnika lwowskiego zarządu obwodowego NKGB skierowaną do I sekretarza lwowskiego Komitetu Obwodowego KP(b)U Iwana Hruszeckiego, w której zostały omówione zdobyte przez radzieckie służby bezpieczeństwa dokumenty Służby Bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst) i Policji Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei) we Lwowie dotyczące kontaktów między stroną niemiecką a przedstawicielem OUN (ks. Iwanem Hryniochem)⁶⁶. Orest Dziuban i Taras Andrusyszyn wydali kilka innych dokumentów pochodzących z zasobów lwowskiego archiwum obwodowego, między innymi instrukcję UPA z 1944 r., informację o nastrojach ludności ukraińskiej i polskiej, charakterystykę działalności Ukraińskiego Centralnego Komitetu oraz sprawozdania dotyczące walk z formacjami UPA i rezultatów akcji deportacyjnej w obwodzie drohobyckim

⁶⁴ *Litopys neskorenoji Ukrainy. Dokumenty, materialy, spohady*, t. 1, Lwiv 1993, t. 2, Lwiv 1997.

⁶⁵ K. Bondarenko, *Swidczennia pro spilni diji UPA ta AK na Peremyskiej zemli u 1945 r.* [w:] *Ukraina w mynuloju*, t. 3, Kyjiw–Lwiv 1993, s. 88–92.

⁶⁶ *Idem*, *Do pytania pro ukrajinsko-nimecki stosunki u 1944 roci* [w:] *ibidem*, s. 68–87.

w 1947 r.⁶⁷ W tomie siódmym Kostiantyn Bondarenko opublikował instrukcję Romana Szuchewycza z 1945 r. dla prowidyńców nadrejonów OUN, zachowaną w odpisie w zbiorach byłego lwowskiego archiwum partyjnego⁶⁸. Orest Dziuban zamieścił w tym samym tomie cztery dokumenty z lat 1945–1946 dotyczące działalności ounowskiego podziemia we Lwowie⁶⁹. Specyficznym – choć cennym z wielu względów – materiałem są zamieszczone w trzecim tomie teksty i nuty 25 pieśni upowskich, w większości zapisane przez Hryhorija Demjana w latach 1991–1992⁷⁰.

W 1994 r. do obiegu naukowego wprowadzone zostały także inne materiały źródłowe przynoszące wiele, często zaskakująco dużo, informacji zarówno o działalności ukraińskiego podziemia, jak i zwalczających je radzieckich oddziałach partyzanckich. W drugim tomie pracy kijowskiego historyka Iwana Biłasa *Represywno-karalna systema w Ukraini 1917–1953* opublikowane zostały dokumenty z archiwów moskiewskich (byłego archiwum partyjnego oraz Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej), w tym materiały Centralnego Sztabu Ruchu Partyzanckiego oraz NKWD i MWD, między innymi meldunki Wydziału do Walki z Bandytyzmem NKWD ZSRR o przebiegu i rezultatach walki z podziemiem nacjonalistycznym na Ukrainie zachodniej.

Dowodem zwiększonego zainteresowania również ośrodka kijowskiego problematyką ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego był obszerny zbiór dokumentów z archiwów kijowskich dotyczący OUN-UPA opublikowany w „Ukraińskim historycznym żurnale”⁷¹. Wyboru dokumentów dokonali Mychajło Kowal, Roman Pyrih, W. Hrynewycz, P. Medwedok. Poprzedził go szkic Mychajły Kowala poświęcony działalności OUN-UPA w okresie II wojny światowej⁷². Edycja źródłowa obejmowała materiały proveniencji partyjnej, sprawozdania radzieckich oddziałów partyzanckich, wreszcie dokumentację niemiecką, która została zdobyta przez stronę radziecką w 1944 i 1945 r. Część dokumentów niemieckich, jak sprawozdania Służby Bezpieczeństwa i Policji Bezpieczeństwa z okupowanych terenów wschodnich (dostępne na tak zwanych mikrofilmach aleksandryjskich), była już wcześniej publikowana, na przykład w serii „Litopys UPA”. W „Ukraińskim historycznym żurnale” także i później zamieszczano materiały źródłowe dotyczące dziejów OUN lub UPA⁷³.

⁶⁷ O. Dziuban, *Materiały do istoriji UPA* [w:] *ibidem*, s. 43–54; T. Andrusyszyn, *Piat’ dokumentiw do istoriji nacionalno-wyzwolnoji borot’by na Lwiwsczyni (1944–1947 rr.)* [w:] *ibidem*, s. 55–67.

⁶⁸ K. Bondarenko, *Szcze odyn dokument z czasiw borot’by UPA* [w:] *ibidem*, t. 7, Kyjiw–Lwiv 1995, s. 152–162.

⁶⁹ O. Dziuban, *Materiały do istoriji antybiłszowyc’koho ruchu oporu u Lwowi 1945 – poczatku 1946 rr.* [w:] *ibidem*, s. 163–179.

⁷⁰ H. Demjan, *Dwadciat’ pjat’ powstanskyh piseń* [w:] *ibidem*, t. 3, s. 10–42. Na marginesie można odnotować, że tylko w latach 1990–1992 ukazało się dziewięć zbiorów pieśni UPA, po części będących przedrukiem wydań emigracyjnych i konspiracyjnych, a w 1997 r. t. 25 „Litopysu UPA”, w którym na ponad 500 stronach zamieszczono ok. 600 pieśni upowskich.

⁷¹ *OUN i UPA u druhij switowij wojni*, „Ukraiński historyczny żurnal” 1994, nr 2–6; 1995, nr 1–5.

⁷² M.W. Kowal, *OUN-UPA: miż „tretim rejchom” i stalinskim totalitaryznom*, *ibidem* 1994, nr 2–3, s. 94–102.

⁷³ S.W. Butko, A.W. Kentij, *Na szlachu do zbrojnoho czynu*, *ibidem* 1998, nr 4, s. 110–112; *Instrukcija do perewedennia w žyttia cilosty dijalnosti OUN*, *ibidem*, s. 112–114; I.K. Patrylak, *Wijskowi plany OUN(b) u tajemnij Instrukciji Rewolucijnoho prowodu (trawień 1941 r.)*, *ibidem* 2000, nr 2, s. 127–129; *Borot’ba i dijalnist’ OUN pid czas wojny*, *ibidem*, s. 129–137.

Dokumentacja niemiecka, w której wiele miejsca zajmowała działalność nacjonalistów ukraińskich i ich stosunek do III Rzeszy, stała się szerzej dostępna dzięki czterotomowej publikacji Wołodymyra Kosyka⁷⁴. Dokumenty i materiały zamieszczono tu w wersji oryginalnej oraz w przekładzie na ukraiński, co jest niewątpliwie walorem tego zbioru.

Do połowy lat dziewięćdziesiątych w niewielkim stopniu wykorzystywane były złożone w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy (Centralnyj derżawnyj archiw wyszczych orhaniv władzy ta upravlinnia Ukrainy) materiały OUN i UPA. Po raz pierwszy omówił je jeszcze w 1992 r. Petro Kahuj⁷⁵. Materiały i dokumenty ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego znajdują się w pięciu zespołach, obejmujących razem prawie siedemset teczek. Zawierają one archiwalia zdobyte w latach czterdziestych przez oddziały Wojsk Wewnętrznych NKWD oraz radzieckie służby bezpieczeństwa.

Do zespołów tych sięgnął szerzej w 1996 r. kijowski historyk Wołodymyr Serhijczuk, związany ze środowiskiem nacjonalistycznym. Opublikował zbiór zawierający źródła radzieckie (głównie raporty radzieckich oddziałów partyzanckich operujących na Polesiu i Wołyniu), niemieckie – w tym znane i wcześniej już publikowane sprawozdania z okupowanych terenów wschodnich – oraz dokumentację wytworzoną przez struktury OUN i UPA⁷⁶. Dziesięć z opublikowanych wówczas dokumentów Serhijczuk zamieścił (bez wzmianki na ten temat) także w 1998 r. w kolejnym obszernym, ponad 900-stronicowym tomie *Desiat' buremnych lit*⁷⁷, zawierającym 253 dokumenty przede wszystkim z lat 1944–1949; liczba dokumentów z lat późniejszych jest już znacznie skromniejsza i odzwierciedla osłabienie aktywności OUN i UPA na tak zwanej Zachodniej Ukrainie. Są to głównie materiały przechowywane w byłym archiwum partyjnym w Kijowie (obecnie Centralne Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy) oraz dokumenty z kolekcji materiałów zdobycznych OUN-UPA w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy. Uzupełnieniem zbioru jest kilkanaście udostępnionych autorowi „ujawnionych dokumentów OUN z Podkarpacia”. Wydawnictwo to niestety nie spełnia wymagań stawianych naukowemu edycjom źródłowym⁷⁸.

W drugim zredagowanym przez Serhijczuka zbiorze zamieszczone zostały również materiały znajdujące się prawdopodobnie w rękach prywatnych. Istnienie takich zasobów zasygnalizował już wcześniej Mykoła Dubas w siódmym tomie pracy *Ukrajina w mynulomu*⁷⁹. Scharakteryzował on zawartość szczątkowego archiwum jednego z oddziałów UPA działających w rejonie Lwowa, ukrywanego

⁷⁴ *Ukrajina w drubij switowij wijni u dokumentach. Zbirnyk nimeckych archiwnych materialiw*, oprac. W. Kosyk, t. 1–4, Lwiv 1997–2000.

⁷⁵ P. Kahuj, *Materiały do istoriji UPA, OUN w fondach Centralnogo derżawnogo archiwu wyszczych orhaniv władzy ta upravlinnia Ukrainy* [w:] *Ukrajina w mynulomu*, t. 3..., s. 7–9.

⁷⁶ W. Serhijczuk, *OUN-UPA w roky wijny. Nowi dokumenty i materialy*, Kyjiv 1996.

⁷⁷ *Idem*, *Desiat' buremnych lit. Zachidnoukrajinski zemli u 1944–1953 rr. Nowi dokumenty i materialy*, Kyjiv 1998.

⁷⁸ Podkreślił to także jeden z ukraińskich recenzentów pracy, Kostiantyn Bondarenko, „Ukrajina moderna” 2000 nr 4/5, s. 488–491.

⁷⁹ M. Dubas, *Dokumenty z powstanskogo archiwu* [w:] *Ukrajina w mynulomu*, t. 7..., s. 180–199.

przez kilkadziesiąt lat i w 1991 r. przekazanego lwowskiemu Stowarzyszeniu „Memorial”, i opublikował trzy spośród czterdziestu dokumentów.

Serhijczuk, korzystając z zasobów centralnych archiwów ukraińskich, opublikował kilka kolejnych wyborów źródeł, opatrzonych krótkim wstępem. Dotyczyły one stosunku partyzantki radzieckiej do OUN-UPA⁸⁰, działalności agentury i oddziałów specjalnych NKWD-NKGB, składających się z funkcjonariuszy radzieckiego aparatu bezpieczeństwa i byłych członków OUN-UPA, podszywających się pod oddziały partyzantki nacjonalistycznej⁸¹, a także poprzedzoną obszerniejszym szkicem publikacją źródłową poświęconą „odnowieniu ukraińskiego państwa w 1941 r.”⁸² Pojawienie się tej ostatniej publikacji nieprzypadkowo powiązane było z sześćdziesiątą rocznicą proklamowania rządu Jarosława Stečki we Lwowie. Rocznicowy charakter miał też niewielki zbiór materiałów i dokumentów opracowany przez Anatola Bedrija, sygnowany przez „Centrum Narodowego Odrodzenia im. Stepana Bandery”⁸³.

Fakt, że znaczna część materiałów archiwalnych dotyczących dziejów OUN i UPA zachowała się i przechowywana jest w archiwach ukraińskich, skłonił historyków z diaspory i z Ukrainy do podjęcia publikacji nowej serii (tak zwanej kijowskiej) „Litopysu UPA”. W skład Rady Redakcyjnej „Litopysu UPA”, wydawanego pod patronatem Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Instytutu Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa im. M.S. Hruszewskiego NAN Ukrainy, Wydawnictwa Litopys UPA, Głównego Zarządu Archiwalnego przy Radzie Ministrów Ukrainy, Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy i Państwowego Archiwum Obwodu Rówieńskiego weszli: P. Sochań, J. Sztendera, H. Boriak, J. Daszkewycz, W. Iwanenko, W. Łozyckij, R. Pyrih, P. Poticznyj, M. Ripeckij, J. Szapował i L. Jakowlewa. Pierwszy tom ukazał się jeszcze w 1995 r. Zawierał przedruk wszystkich wydań pism „Do zbroji”, „Powstaneć” i „Ukrajinijskij pereć”, a także *Bojowy regulamin piechoty*⁸⁴. Na szczególną uwagę zasługuje obszerny tom drugi zatytułowany *Wołyń i Polesie: UPA i zaplecze 1943–1944. Dokumenty i materiały*, który zawiera olbrzymi materiał faktograficzny⁸⁵. Na 724 stronach znalazło się 315 dokumentów, w większości pochodzących ze zbiorów archiwum obwodowego w Równem. W tomie zamieszczone zostały rozkazy i sprawozdania Głównego Dowództwa UPA-Północ, okręgów wojskowych „Zahrawa”, „Bohun”, „Turiw” i „Tiutiunyk”. Poza dokumentami poszczególnych grup bojowych, oddziałów i sztabów znajdują się tu także materiały zaplecza cywilnego, czyli struktur terenowych OUN. Ważnym uzupełnieniem tomu są zdjęcia (między innymi czołowych dzia-

⁸⁰ W. Serhijczuk, *Radianski partyzany proty OUN-UPA*, Kyjiw 2000.

⁸¹ *Idem*, *Taurujuczny wyzwoľnyj prapor. Dijaľnist' abentury ta spečbojijwok NKWS-NKDB pid wħladom OUN-UPA*, Kyjiw 2002.

⁸² *Widnowlennia ukrajinijskoji derżawy w 1941 roci. Nowi dokumenty i materiały*, red. W. Serhijczuk, Kyjiw 2001. Oprócz dokumentów z archiwów ukraińskich Serhijczuk zamieścił tu także dokumenty ze zbiorów diaspory.

⁸³ A. Bedrij, *Ukrajinska Derżawa, widnowlena Aktom 30 czerwnia 1941 roku*, Kyjiw 2001.

⁸⁴ *Wydannia Hołownoho Komanduwannia UPA*, Kyjiw–Toronto 1995 („Litopys UPA. Nowa serija”, t. 1).

⁸⁵ *Wołyń i Polissia: UPA ta zapilla 1943–1944. Dokumenty i materiały*, Kyjiw–Toronto 1999 („Litopys UPA. Nowa serija”, t. 2).

łączy OUN i UPA na Wołyniu), faksymile pieczęci (na przykład grupy UPA „Zahrawa”) oraz schematy organizacyjne UPA-Północ w 1943 r. Wydawnictwo to stanowić miało uzupełnienie opublikowanych w pierwszej serii „Litopysu UPA” tomów poświęconych działalności OUN-UPA, przyniosło jednak w rzeczywistości znacznie bogatszy, bardziej wszechstronny i wiarygodny obraz działalności ukraińskiego podziemia w 1943 i na początku 1944 r. Trzeci, wydany w 2001 r. tom⁸⁶ zawiera 199 dokumentów dyrektywnych (uchwał) Biura Politycznego KC KP(b)U i Komunistycznej Partii Ukrainy dotyczących zwalczania zbrojnego podziemia nacjonalistycznego oraz kierowanych do najwyższych instancji partyjnych notatek, sprawozdań dotyczących między innymi rezultatów walki z UPA i OUN. W czwartym tomie zamieszczono 157 sprawozdań władz partyjnych i bezpieczeństwa z lat 1943–1945, zawierających informacje o przebiegu walk z UPA i OUN na tak zwanej Zachodniej Ukrainie⁸⁷.

Równolegle ukazywały się tomy pierwszej serii „Litopysu”, drukowane już na Ukrainie. Wśród nich na uwagę zasługują zwłaszcza dwa tomy zawierające materiały i dokumenty o działalności UPA na obszarach Polski – na ziemi jarosławskiej, przemyskiej i na Łemkowszczyźnie⁸⁸.

Dopełnieniem tej serii jest „Biblioteka Litopysu UPA”⁸⁹ zainaugurowana w 2000 r. wydaniem wspomnień Jurija Stupnyckiego⁹⁰, syna pierwszego szefa sztabu UPA płk. L. Stupnyckiego. W jej ramach oprócz memuarystyki (w 2001 r. ukazał się kolejny tom wspomnień⁹¹) publikowane są także opracowania; warto tu wymienić książkę lwowskiego historyka Wołodymyra Wjatrowycza *Rajdy UPA na terenach Czechosłowacji*⁹².

Obok tych publikacji źródłowych ukazywały się kolejne wspomnienia byłych członków OUN-UPA, często nieograniczające się tylko do opisu ich losów w podziemiu czy w szeregach oddziałów partyzanckich, ale przynoszące też wstrząsające relacje z pobytu w więzieniach i obozach radzieckich⁹³.

Wydawcy „Litopysu UPA” otrzymali z zasobów archiwalnych Służby Bezpieczeństwa Ukrainy zaledwie jeden dokument, pozbawiony poza numerem strony

⁸⁶ *Borot'ba proty UPA i nacjonalistycznoho pidpilla. Dyrektywni dokumenty CK Kompartiji Ukrainy 1943–1959*, Kyjiv–Toronto 2001 („Litopys UPA. Nowa seria”, t. 3).

⁸⁷ *Borot'ba proty UPA i nacjonalistycznoho pidpilla. Informacijni dokumenty CK KP(b)U, obkomiw partiji, NKWS-MWS, MDB-KDB 1943–1959*, t. 1: 1943–1945, Kyjiv–Toronto 2002 („Litopys UPA. Nowa seria”, t. 4).

⁸⁸ *UPA na Lwiwsczczyni i Jaroslawowszczyni. Spohady i dokumenty wojakiw UPA TW „Roztoczczia” 1943–1947*, Toronto–Lwiv 2000 („Litopys UPA”, t. 31); *Taktycznyj Widtynok UPA 26-j „Lemko”: Łemkowszczyna i Peremyszczyna*, Toronto–Lwiv 2001 („Litopys UPA”, t. 33).

⁸⁹ Według zamierzeń redakcji „Biblioteka Litopysu UPA” publikować miała zarówno „materiały i dokumenty do historii Ukraińskiej Powstańczej Armii”, jak i „stymulować i wydawać prace o historii Ukrainy tego okresu, a przede wszystkim o OUN i Ukraińskiej Głównej Radzie Wyzwoleńczej”.

⁹⁰ J. Stupnyckij, *Spohady pro pereżyte*, Kyjiv 2000.

⁹¹ J. Hrycaj „Czornota”, P. Hrycaj, *A rany ne hojyłysia. Spomyyny „Czornoty”*, Lwiv 2001.

⁹² W. Wjatrowycz, *Rejdy UPA terenamy Czechosłowaczczyny*, Lwiv 2001.

⁹³ Z bogatej literatury wspomnieniowej dotyczącej w całości lub częściowo wskazanej tematyki wymienić można: D. Szumuk, *Pereżyte i peredumane. Spohady i rozdumy ukrajinskoho dysydenta-polituwjaznia z rokiw blukań i borot'by pid trioma okupacijami Ukrainy (1921–1981 rr.)*, Kyjiv 1998; J. Stachiw, *Kriż tiurmy, pidpilla i kordony. Powist' moho žyttia*, Kyjiv 1995; K. Korol, *Moja Holthofa*, Czerniwci 2000; R. Zahorujko, *Powernennia iz sprawżniho pekła*, Drohobycz 1996; M. Andrusiak, *Hrani boliu*, Kołomyja 1994; I. Hubka, *U carstwi swawoli. Spohady*, cz. 1, Lwiv 2000.

jakichkolwiek innych informacji identyfikacyjnych (jak numer lub nazwa zespołu, numer inwentarza i teczek). Świadczy to o tym, że w byłych archiwach KGB, przejętych przez SBU, znajduje się dokumentacja OUN i UPA – nie sposób jednak do niej dotrzeć. Jedynymi archiwizacjami udostępnianymi przez SBU są akta sądowe osób oskarżonych o przynależność do ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego, ale wyłącznie osób zrehabilitowanych⁹⁴. Były one podstawowym źródłem dla przygotowywanych w zachodnich obwodach Ukrainy ksiąg *Zrehabilitowani przez historię*. Prace nad nimi zostały podjęte na podstawie uchwał Rady Ministrów Ukrainy z września 1992 r. oraz grudnia 2000 r.⁹⁵ Jeszcze w 2000 r. pojawił się pierwszy tom poświęcony represjonowanym w obwodzie iwanofrankowskim⁹⁶. Niemal równocześnie ukazały się publikacje zawierające między innymi spisy osób represjonowanych z rejonu zborowskiego w obwodzie tarnopolskim. Oprócz nazwisk osób skazanych za przynależność do ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego można tam jednak znaleźć także dane deportowanych w lutym 1940 r.⁹⁷

Z pewnym opóźnieniem w stosunku do edycji źródłowych zaczęły się pojawiać opracowania – początkowo o charakterze przyczynkarskim, o stosunkowo niewielkiej objętości, z czasem nawet monografie poświęcone wielu aspektom działalności ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku. Jedną z pierwszych prób podsumowania badań nad OUN-UPA był wydany w 1992 r. tom, który zawierał materiały konferencji zorganizowanej z okazji pięćdziesiątej rocznicy powstania UPA⁹⁸.

Wśród publikacji w sposób całościowy omawiających historię OUN oraz UPA na plan pierwszy wysuwa się obszerna monografia w sześciu tomach (łącznie 1300 stron) autorstwa Anatolija Kentija, wydana w śladowym nakładzie (200–300 egzemplarzy) przez Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy⁹⁹. Kentij, w latach dziewięćdziesiątych pracownik naukowy Centralnego Państwowego Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy, w swojej pracy od-

⁹⁴ Zob. uwagi Romana Henety zamieszczone w jego artykule o podziemnym ruchu studenckim we Lwowie na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w.: R. Heneta, *Pidpilnyj studentskyj ruch u Lwowi w druhij połowyni 40-ch – na poczatku 50-ch rokiw XX st. (na materiałach Archiwu uprawlinnia Służby bezpeky Ukrainy u Lwiwskij oblasti ta Derżawnoho archiwu Lwiwskoji oblasti)*, Lwów 2000 („Wisnyk Lwiwśkocho uniwersytetu. Serija istoryczna”, t. 35/36), s. 614.

⁹⁵ Uchwała nr 530 z 11 września 1992 r. *Pro pidhotowku i wypusk seriji knyh „Reabilitowani istorieju”* oraz nr 1867 z 20 grudnia 2000 r. *Pro zatwerdżennia kompleksnoji prohramy poszuku i wporiadkuwannia pochowań żertw winny ta politycznych represij*.

⁹⁶ *Reabilitowani istorieju*, t. 1: *Kołomyjskij i Kosiwskij rajony*, Iwano-Frankiwśk 2000, t. 2: *Misto Iwano-Frankiwśk, Bohorodczanskyj, Werchowynskyj, Nadwirnianskyj rajony*, Iwano-Frankiwśk 2001, t. 3: *Misto Iwano-Frankiwśk, Bohorodczanskyj, Werchowynskyj, Nadwirnianskyj rajony*, Iwano-Frankiwśk 2002. Łącznie zawarto tu informacje o 11 tys. represjonowanych.

⁹⁷ *Neskorena Zboriwszczyna*, t. 1, Ternopil 2001.

⁹⁸ *Ukrajinska Powstanska Armija i nacjonalno-wyzwolna borot’ba w Ukraini u 1940–1950 rr. Materialy Wseukrajinskoji naukowoji konferenciji 25–26 serpnia 1992 r.*, Kyjów 1992.

⁹⁹ A.W. Kentij, *Ukrajinska wijskowa orhanizacija (UWO) w 1920–1928 rr. Korotkyj narys*, Kyjów 1998; *idem*, *Narysy istoriji Orhanizaciji ukrajinskich nacjonalistiw (1929–1941 rr.)*, Kyjów 1998; *idem*, *Narysy istoriji Orhanizaciji ukrajinskich nacjonalistiw w 1941–1942 rr.*, Kyjów 1999; *idem*, *Ukrajinska powstanska armija w 1942–1943 rr.*, Kyjów 1999; *idem*, *Ukrajinska powstanska armija w 1944–1945 rr.*, Kyjów 1999; *idem*, *Narys borot’by OUN-UPA w Ukraini (1946–1956 rr.)*, Kyjów 1999.

wołał się do bogatego zestawu materiałów z tegoż archiwum oraz Centralnego Państwowego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy, Państwowego Archiwum Obwodu Rówieńskiego i w mniejszym stopniu także do dokumentacji z Państwowego Archiwum SBU. Niestety poważnym mankamentem monografii Kentija jest pominięcie – w i tak obszernej kwerendzie – zbiorów emigracyjnych, a także dokumentacji przechowywanej poza granicami Ukrainy – w Rosji, Polsce, Niemczech, Czechach. Zaletą pracy, której zasadnicze tezy zbieżne są z twierdzeniami grupy roboczej Komisji do spraw Zbadania Działalności OUN-UPA opublikowanymi w 2000 r. we *Wnioskach wstępnych* (na pracach Kentija wnioski te w znacznej mierze były oparte), jest obszerne wykorzystanie dokumentacji podziemia nacjonalistycznego znajdującej się w archiwach ukraińskich. Autor pokusił się także o zweryfikowanie powszechnie funkcjonujących w historiografii opinii, między innymi dotyczących rozmiarów walk partyzanckich UPA w 1943 r., sformułowanych jeszcze przez historyków wywodzących się z szeregów OUN-UPA. Na podobnej bazie źródłowej oparta jest też praca tragicznie zmarłego w 2002 r. lwowskiego historyka Jurija Kyryczuka, wyróżniająca się bogactwem faktograficznym¹⁰⁰. Niestety, nie zostało wydanych kilka interesujących dysertacji doktorskich, w tym praca Kostiantyna Bondarenki na temat politycznych i wojskowych aspektów działalności ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945, przygotowana jeszcze w 1997 r.¹⁰¹

Niezwykle przydatnym wydawnictwem, wypełniającym choć w części istniejącą lukę, okazał się krótki informator o Ukraińskiej Powstańczej Armii opracowany przez Petra Sodola i wydany w 1994 r.¹⁰² Aktywne pozostawały także ośrodki nacjonalistyczne na Ukrainie, zarówno melnykowski, jak i banderowski, z których inicjatywy w latach dziewięćdziesiątych wydawano zbiory artykułów, wspomnienia itp.¹⁰³

Wśród prób całościowego ujęcia należałoby odnotować wspólną inicjatywę środowisk polskich i ukraińskich – cykl seminariów poświęconych stosunkom między oboma narodami w okresie II wojny światowej. W wydanych dotychczas po ukraińsku czterech tomach znalazły się teksty historyków z Łucka, Lwowa i Kijowa poruszające problematykę ukraińskiego ruchu niepodległościowego na Ukrainie Zachodniej, ukraińskiej samoobrony (w tym oddziałów

¹⁰⁰ J. Kyryczuk, *Narysy z istoriji ukrajinskoho nacionalno-wyzwolnoho ruchu 40–50 rokiw XX stolittia*, Lwiv 2000.

¹⁰¹ K. Bondarenko, *Dijalnist' Orhanizaciji Ukrajinskykh Nacionalistiw naperedodni ta pid czas Druhoji switowoji wjny (1938–1945 rr.). Politycznyj ta wijskowyj aspekty*. Nie została także, poza autoreferatem, wydana dysertacja I. Patrylaka *Dijalnist' ukrajinskykh nacionalistiw (banderuwciw) u 1940–1942 rokach (wijskowyj aspekt)*, przygotowana w Kijowie w 2001 r.

¹⁰² P. Sodoł, *Ukrajinska Powstancza Armija 1943–49. Dowidnyk*, Nju Jork 1994. Wbrew danym zamieszczonym na stronie tytułowej praca drukowana była w Tarnopolu. Podstawę źródłową do opracowania biogramów czołowych działaczy UPA stanowiły zbiory emigracyjne, a także materiały z archiwów ukraińskich. W 1995 r. ukazał się drugi informator o UPA, również autorstwa Petra Sodola.

¹⁰³ Np. *Żyttiewyj szlach ta polityczna dijalnist' Ja. Stečka*, Kyjiw 1996; „*Lew i Darija Rebeti wydatni dijaczi ukrajinskoho nacionalno-wyzwolnoho ruchu*”. *Materiały naukowoji konferenciji 04.10.97 r.*, Kyjiw 1997; Z. Knysz, *Stanowlennia OUN*, Kyjiw 1994; „*Na zow Kijewa*”. *Zbirnyk stattej, spohadiv i dokumentiw*, Kyjiw 1993, OUN. *Mynule i majbuttia*, Kyjiw 1993. Regularnie artykuły na temat przeszłości ruchu nacjonalistycznego publikowane są w piśmie „*Wyzwolnyj Szlach*”.

melnykowskich) oraz ukraińskiej myśli politycznej wobec zagadnienia polskiego w latach II wojny światowej¹⁰⁴.

To ostatnie zagadnienie zasygnalizowane przez Wołodymyra Trofymowycza znalazło swoje rozwinięcie w pracy Anatolija Rusnaczenki poświęconej ukraińskiej myśli społeczno-politycznej w latach 1940–1980¹⁰⁵. Ponad połowę tej publikacji (180 stron) zajmuje prezentacja „myśli politycznej ukraińskiego ruchu wyzwolenczego w latach 1940–1950”, to jest koncepcji politycznych OUN i UPA. Jej dopełnieniem jest monografia poświęcona ruchowi narodowyzwoleńczemu na Ukrainie (80 proc. objętości książki) oraz narodowym ruchom oporu na Białorusi i w państwach bałtyckich w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku¹⁰⁶.

Lata dziewięćdziesiąte XX wieku przyniosły też kolejne publikacje na temat ruchu nacjonalistycznego na początku II wojny światowej. W 1997 r. we Lwowie Wołodymyr Kosyk opublikował wybór dokumentów dotyczących okoliczności rozłamu w OUN na frakcję melnykowską (OUN-M) i banderowską (OUN-B)¹⁰⁷. Publikacja ta nawiązywała zapewne do wydanej w 1996 r. niezwykle krytycznej wobec zwolenników Stepana Bandery w OUN pracy Petra Bałeja¹⁰⁸. Uwagę historyków przykuwają też inne dramatyczne wydarzenia lat 1941–1942 – walka partyzancka przeciwko władzom radzieckim w 1941 r.¹⁰⁹ i działania formacji ukraińskich walczących na froncie wschodnim po stronie niemieckiej. Szlakowi bojowemu batalionów „Nachtigall” i „Roland” poza wspomnieniami Myrosława Kalby¹¹⁰ poświęcona jest praca I. Patrylaka¹¹¹, a dziejom kurenia

¹⁰⁴ W. Serhijczuk, *Ukrajniskij nacjonalnyj samostijnyc'kyj ruch u Zapadnij Ukraini w 1939–1945 rr.* [w:] *Ukrajina–Polszcza: ważki pyttannia. Materialy II miżnarodnoho seminaru istorykiw „Ukrajinsko-polski widnosyny w 1918–1947 rokach”* Warszawa, 22–24 trawnia 1997, Warszawa 1997, s. 67–85; K. Bondarenko, *Dijałnist' ukrajnyskich zahoniw samooborony na Wołyni, Bukowyni ta u Hałyczyni w roky Druhoji switowoji wijny* [w:] *Ukrajina–Polszcza: ważki pyttannia. Materialy III miżnarodnoho seminaru istorykiw „Ukrajinsko-polski stosunki pid czas Druhoji switowoji wijny”*, Łuck, 20–22 trawnia 1998, Warszawa 1998, s. 15–31; W. Trofymowycz, *Ukrajinska polityczna dumka w Zachodnij Ukraini szczodo polskojji problemy w roky Druhoji switowoji wijny* [w:] *Ukrajina–Polszcza: ważki pyttannia. Materialy IV miżnarodnoho seminaru istorykiw „Ukrajinsko-polski widnosyny pid czas Druhoji switowoji wijny”*, Warszawa, 8–10 żowtnia 1998 roku, Warszawa 1999, s. 237–254.

¹⁰⁵ A. Rusnaczenko, *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityczna dumka 1940–1980-ch rokuw*, Kyjiw 1999.

¹⁰⁶ *Idem*, *Narod zbwenyj. Nacionalno-wyzwolnyj ruch w Ukraini i nacionalni ruchy oporu w Bilorusiji, Łytwi, Łatwiji, Estoniji u 1940–50-ch rokach*, Kyjiw 2002.

¹⁰⁷ W. Kosyk, *Rozkoł OUN (1939–1940). Zbirnyk dokumentiww*, Lwiiw 1997. W 1999 r. ukazało się we Lwowie drugie, poprawione i uzupełnione wydanie tej pracy.

¹⁰⁸ P. Bałej, *Fronda Stepana Bandery w OUN 1940 r. Pryczyny i naslidky*, Kyjiw 1996.

¹⁰⁹ I.K. Patrylak, *Nacionalistycznyj partyzanskyj ruch na terytoriji Zachidnoji Ukrainy wlitku 1941 r.*, „Ukrajniskij istorycznyj żurnal” 2000, nr 4, s. 113–119; *idem*, *Wijskowotworczy zachody OUN(B) u łypni-weresni 1941 r.*, *ibidem* 2001, nr 4, s. 126–139.

¹¹⁰ M. Kalba, *My prysiahały Ukraini. DUN 1941–1943*, Lwiiw 1999. Książka ta składa się z dwóch części, w drugiej mającej charakter opracowania autor polemizuje z zarzutami pod adresem żołnierzy batalionów „Nachtigall” i „Roland” o udział w mordzie profesorów polskich we Lwowie w lipcu 1941 r. Kalba omawia tę kwestię również w swej wydanej po polsku w 1995 r. w Detroit niewielkiej książce *Nachtigall. Ukraiński batalion*.

¹¹¹ I.K. Patrylak, *Lehiony Ukrajnyskich Nacionalistiw (1941–1942). Istorija wynyknennia ta dijałnosti*, Kyjiw 1999.

bukowińskiego – wydana w Czerniowcach w 1995 r. książka Andrija Dudy i Wołodymyra Staryka¹¹². Niezwykle ważny problem – działalność OUN-B na Wołyniu w latach 1941–1943 r., przedstawia opracowanie Hałyny Starodubeć, odwołujące się nie tylko do literatury przedmiotu, ale także do źródeł archiwalnych, rekomendowane notabene jako pomoc naukowa dla wykładowców i studentów wyższych uczelni¹¹³.

W 2000 r. ukazała się monografia Ukraińskiej Głównej Rady Wyzwoleńczej (UHWR) napisana przez Ołeksandra Panczenkę¹¹⁴. Na jej wartość wpływa jednak ograniczenie bazy źródłowej do oficjalnych wydawnictw Rady oraz publikowanych już wspomnień i opracowań. Rok później wydany został przez tego samego autora wybór dokumentów i materiałów Rady, jej zagranicznego przedstawicielstwa oraz tak zwanego środowiska UHWR (kierowanego przez Jewhena Stachiwa) z lat 1944–1999¹¹⁵.

Historycy z kręgu współpracowników kwartalnika „Z archiwów WCzK, HPU, NKWD, KHB” zajęli się problematyką organizacji i działalności Służby Bezpieczeństwa OUN¹¹⁶. Bardzo interesująca wydaje się też analiza składu osobowego oraz metod działalności referentury SB „Zachód-Karpaty” dokonana na podstawie zdobytych przez radzieckie organy bezpieczeństwa i przechowywanych w ich archiwach oryginalnych materiałów ukraińskiego podziemia¹¹⁷. W ostatnim okresie zwiększone zainteresowanie wzbudzają próby rozciągnięcia przez OUN wpływów na wschodnie obszary Ukrainy. Poświęcona temu została praca Wołodymyra Nikołskiego o działalności OUN-B w Donbasie¹¹⁸ oraz artykuł A.W. Skorobohatowa przybliżający dramatyczne losy działaczy banderowskiego i melnykowskiego odłamu OUN w Charkowie¹¹⁹. Obie prace odwołują się głównie do udostępnionych przez SBU akt spraw karnych przeciwko członkom i sympatykom OUN sądzonym po ponownym zajęciu wschodniej Ukrainy przez władze radzieckie. Praca Nikołskiego zawiera dodatkowo także niepublikowane nigdzie wcześniej dane na temat represji wobec osób podejrzewanych o współpracę z nacjonalistycznym podziemiem w latach 1944–1946 na całym

¹¹² A. Duda, W. Staryk, *Bukowiński Kurii w bojach za ukrajinsku derżawnist' 1918, 1941, 1944*, Czerniwczi 1995.

¹¹³ H.M. Starodubeć, *OUN(b) w ukrajinskomu nacionalno-wyzwolnomu rusi na Wołyni w roky Druhoji switowoji wojny (1941–1943 rr.)*, Ternopil 2002.

¹¹⁴ O. Panczenko, *Ukrajinska Holowna Wyzwolna Rada*, wstęp M. Prokop, Łochwicia 2000.

¹¹⁵ *Ukrajinska Holowna Wyzwolna Rada – ZP UHWR – HS ZS UHWR – Seredowyszcze UHWR (dokumenty, informacii, słownyk imen)*, oprac. O. Panczenko, Hadiacz 2001.

¹¹⁶ D. Wiedieniejew, W. Jehorow, *Mecz i tryzub. Notatki do istoriji Służby bezpeky Orhanizaciji Ukrajinskich Nacionalistiw*, „Z archiwów WCzK, HPU, NKWD, KHB” 1998, nr 1/2, s. 365–389; *Prodowżenija*, *ibidem* 2000, nr 2/4, s. 485–503.

¹¹⁷ W. Jefymenko, *Kadrowyj skład specialnoho pidrozdiłu OUN(b). Sproba analizu*, *ibidem* 1999, nr 1/2, s. 443–454; *idem*, *Taktyka i metody roboty praciwnykiw specialnoho pidrozdiłu OUN(B)*, *ibidem* 2000, nr 2/4, s. 504–514; *idem*, *Orhanizacija dijalnosti specpidrozdiłu OUN(B) na zachidnoukrajinskich zemliach pislia druhoji switowoji wojny*, *ibidem* 2001, nr 2, s. 502–519.

¹¹⁸ W.M. Nikołskij, *Pidpilla OUN(b) u Donbasi*, Kyjiw 2001. Ta wydana w 200 egzemplarzach praca powstała „na zamówienie grupy roboczej przygotowującej wnioski historyczne o działalności OUN-UPA”.

¹¹⁹ A.W. Skorobohatow, *OUN u Charkowi za czasiw okupaciji (1941–1943 rr.)*, „Ukrajinskej istorycznyj żurnal” 1999, nr 6, s. 81–88.

obszarze Ukrainy, w tym także o wydanych w 1944 r. wyrokach za przynależność do OUN.

Cenne informacje o działalności lokalnych struktur podziemia nacjonalistycznego, walkach oddziałów partyzanckich, a także represjach radzieckich spotkać można w wydawanych licznie książkach poświęconych dziejom poszczególnych miejscowości i regionów¹²⁰. Niektórzy historycy ogniskują swoje badania na sprawach bardziej szczegółowych, wycinkowych. W 1995 r. w Tarnopolu ukazała się niewielka praca o bifonach, znakach pieniężnych używanych przez OUN i UPA¹²¹.

O tym, że przy rozpatrywaniu problematyki ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego nie są pomijane zagadnienia dotyczące relacji polsko-ukraińskich i stosunku OUN-UPA do ludności polskiej na południowo-wschodnich kresach II Rzeczypospolitej, świadczą między innymi publikacje Ihora Iljuszyna¹²². Autor sięgnął w nich zarówno do materiałów polskiego podziemia z archiwów polskich, jak i do archiwaliów ukraińskich, radzieckich oraz niemieckich i na ich podstawie przedstawił okoliczności wybuchu i przebieg krwawego konfliktu na Wołyniu, w Galicji Wschodniej i na wschodnich obszarach obecnej Polski. Relacje polsko-ukraińskie na Tarnopolszczyźnie, w tym także akcje UPA skierowane przeciwko ludności polskiej w latach 1943–1945, zostały poruszone zarówno w pracy o Armii Krajowej w tym rejonie¹²³, jak i w opracowaniu Serhija Tkaczowa o wysiedleniu ludności polskiej z obwodu tarnopolskiego w latach 1944–1946¹²⁴.

Zainteresowanie nie tylko czytelników, ale także badaczy budziły przywódcy ruchu nacjonalistycznego. Oprócz przedruków wydawnictw emigracyjnych, poświęconych na przykład zabójstwu oraz procesowi mordercy Stepana Bandery¹²⁵, pojawiła się również – choć, jak się zdaje, niespełniająca wymogów naukowej obiektywności – biografia przywódcy OUN-B¹²⁶ oraz niewielki szkic poświęcony tragicznym losom jego najbliższej rodziny¹²⁷. Swojej biografii doczekał się Mykoła Łebed', a kilku tekstów Lew Rebet, Jarosław Stećko, Myrosław Prokop i Roman

¹²⁰ Dane o uczestnikach walk partyzanckich UPA i ofiarach radzieckich represji zob. np. *Żovkivszczyzna. Istorycznyj narys*, t. 1, Żovkwa–Lwiv–Baltimor 1994, s. 202–205, 208–210, 219–220, 226–230, 232–236, 242–244, 249–281; B.O. Kohucz, O.Ł. Sas, *Narysy z istoriji sela Pawelcza (Pawliwky) Tysmenyćkoho rajonu Iwano-Frankiwśkoji oblasti*, Iwano-Frankiwśk 1997, s. 48–52, 68–110; M. Chawluk, *Otynija. Istoryczny narysy*, Kołomyja 1998, s. 75–87.

¹²¹ O. Hajdaj, B. Chawariwśkyj, *Bifony*, Ternopil 1995.

¹²² I.I. Iljuszyn, *OUN–UPA i ukrajinske pytanja w roky druhoji switowoji wojny (w switli polśkych dokumentiw)*, Kyjiw 2000; *idem*, *Protystojannia UPA i AK (Armiji Krajowoji) w roky Druhoji switowoji wojny na tli dijalnosti polśkoho pidpilla w Zachidnij Ukraini*, Kyjiw 2001. Książki te zostały wydane w ramach pracy grupy roboczej utworzonej przez Komisję do spraw Zbadania Działalności OUN i UPA.

¹²³ O. Hajdaj, B. Chawariwśkyj, W. Chanas, *Chto pożaw „Buriu”? Armija Krajowa na Ternopilli 1941–1945 rr.*, Ternopil 1996.

¹²⁴ S. Tkaczow, *op. cit.*, s. 98–122 (rozdział poświęcony działaniom OUN-UPA przeciwko polskiej ludności obwodu).

¹²⁵ *Wbiustwo Stepana Bandery*, Lwiv 1993; *Moskowski wbywci Bandery pered sudom. Zbirka materialiw*, red. D. Czajkiwśkyj, Drohobycz 1993.

¹²⁶ P. Dużyj, *Stepan Bandera – symwoł naciji. Eskiznyj narys pro żyttia i dijalnist' Prowidnyka OUN*, t. 1–2, Lwiv 1996–1997.

¹²⁷ P. Arsenycz, T. Fedoriw, *Rodyna Banderiw. Do 90-riczczia wid dnia narodżzennia ta 40-riczczia tragicznoji smerti prowidnyka OUN Stepana Bandery (1909–1959)*, Iwano-Frankiwśk 1998.

Szuchewycz¹²⁸, ten ostatni także eseju charakteryzującego jego myśl polityczną autorstwa znanego historyka lwowskiego Jarosława Daszkewycza¹²⁹.

Odrębnych publikacji doczekały się również mniej prominentne postacie ukraińskiego podziemia nacjonalistycznego, na przykład dowódca jednego z kurenów UPA operujących na terenie Polski Wołodimir Szczyhelśkij „Burlaka”¹³⁰. Tomik mu poświęcony stać się miał zaczątkiem kolejnej serii wydawniczej „Bohaterowie UPA”. Interesujące informacje o walkach UPA i działalności OUN można znaleźć w licznie ukazujących się na prowincji, opartych na relacjach i wspomnieniach zbiorach zawierających szkice biograficzne, poświęcone często szeregowym członkom OUN-UPA¹³¹.

Wstępny i siłą rzeczy selektywny przegląd literatury ukraińskiej dotyczącej działalności OUN-UPA w okresie II wojny światowej i w latach powojennych pozwala stwierdzić, że zarówno w podręcznikach, jak i monografiach oraz artykułach można dostrzec zróżnicowanie ocen, zależne być może od współczesnych politycznych lub ideowych sympatii autorów. Widać też, że zainteresowanie autorów skupia się na banderowskiej frakcji OUN, która cieszyła się bez wątpienia większym poparciem społecznym na zachodzie Ukrainy, niż działalność jej konkurenta – frakcji melnykowców. Warto wspomnieć, chociażby ze względu na prezentowane tam nader krytyczne oceny działalności nacjonalistów ukraińskich, tom *Bezsmertia*¹³², rozdział monografii poświęconej ukraińskiemu ruchowi partyzanckiemu w latach II wojny światowej¹³³ oraz opinie Mychajły Kowala zawarte w jego książce wydanej jako dwunasty tom popularnonaukowego opracowania historii Ukrainy *Ukrajina kriż wiky* pod redakcją prof. W.A. Smolija¹³⁴.

W przeważającej części publikacji nie neguje się narodowego (ludowego) charakteru UPA oraz poparcia dla niej w szerokich kręgach społeczeństwa na Ukrainie zachodniej. Choć we wszystkich opracowaniach spotkać się też można z werbalnym przynajmniej przyznaniem, że OUN i oddziały UPA stanowiły część składową ruchu oporu na Ukrainie i wraz z radziecką partyzantką były „różnymi brzegami jednej rzeki – [...] matki Ukrainy”¹³⁵, to jednak poważne kontrowersje spotkać można chociażby w sprawie zakresu, czasu trwania i istoty współpracy z III Rzeszą oraz wymiernych efektów walki podziemia nacjonalistycznego z okupantem niemieckim. Dostrzec można tendencję do przeciwstawiania „dołów”,

¹²⁸ *Żyttiwij szlach...; Lew i Darija Rebety...; O. Panczenko, Mykola Łebed'. (Żyttia. Dijalnist'. Derżawno-prawowi pohlady)*, Łochwicia 2001; *idem, Myroslaw Prokop. Narys politycznoho portretu, Hadiacz* 2001; P. Dużyj, *Heneł Taras Czuprynka*, Lwów 1997.

¹²⁹ J. Daszkewycz, *Sztrychy do politycznoho portretu Romana Szuchewycza. Ese [w:] Ukrajina w mynulomu*, t. 7..., s. 60–66.

¹³⁰ *Sotennyj „Burlaka”*, red. W. Wjatrowycz, Lwów 2000.

¹³¹ I. Hermakiwśkij, *Na czatach woli. Bezpretenzijni sztrychy z żyttia i borot'by pidpilnykiw i wojniw OUN-UPA za nezależnu Ukrajinsku derżawu*, Ternopil 2001; N. Kremjanczanka, *Bulo w materii try syny*, Ternopil 1999.

¹³² *Bezsmertia...*, s. 301–312.

¹³³ A.S. Czajkowśkij, *Newidoma wijna. (Partizanskyj ruch w Ukrajini 1941–1944 rr. mowoiu dokumentiw, oczyma istoryka)*, Kyjów 1994, s. 210–243.

¹³⁴ M.W. Kowal, *Ukrajina w Druhij switowij i Welykij Wiczczyznianij wijnach (1939–1945 rr.)...*, s. 128–132, 144–158, 303–314.

¹³⁵ A.S. Czajkowśkij, *op. cit.*, s. 243.

dążących do walki z Niemcami, „panom-prowidnykom”, wobec groźby powrotu bolszewików szukającym porozumienia z władzami niemieckimi¹³⁶. Oceniając postawę kierownictwa OUN, jeden z autorów posuwa się nawet do porównania jej do przypisywanego polskiej Armii Krajowej „stania z bronią u nogi”¹³⁷.

Sprawą budzącą niewiele mniej kontrowersji jest ocena działalności OUN-UPA po zajęciu Zachodniej Ukrainy przez Armię Czerwoną i przystąpieniu władz radzieckich do ponownej sowietyzacji tego obszaru. Największe rozbieżności budzi ustalenie sekwencji wydarzeń – na ile terror sowiecki został sprowokowany, był reakcją na działania podziemia. Jeden z autorów cytuje nawet – bez podania jednak źródła – fragmenty ściśle tajnej dyrektywy Bandery do Szuchewycza nakazującej bezwzględną, fizyczną eliminację, nawet z własnych szeregów, osób niepewnych, chwiejnych, pragnących zrezygnować z walki¹³⁸. Współgrać z nimi mogą opinie oskarżające Służbę Bezpieczeństwa OUN o okrucieństwo, a jej liderów, wyszkolonych w niemieckich szkołach policyjnych, o organizowanie pracy na wzór niemieckich służb specjalnych¹³⁹. Ten dystansujący się wobec działań OUN-UPA nurt znajduje swoje wsparcie w dostępnych także na Ukrainie superkrytycznych publikacjach Witalija Masłowskiego czy Wiktora Poliszczuka¹⁴⁰ oraz wydawnictwach rosyjskojęzycznych, stosunkowo łatwo dostępnych na rynku ukraińskim. Reakcją na nie, zwłaszcza na teksty Poliszczuka, a także na pewne zarzuty dotyczące głównie kolaboracji z III Rzeszą – a jest to najczęściej pojawiające się i najbardziej nośne oskarżenie – są polemiczne teksty Wołodymyra Serhijczuka *Walka o wolność, a nie kolaboracja* i *Nasza krew na swojej ziemi* (już czwarte, uzupełnione wydanie tej książki ukazało się w 2000 r.)¹⁴¹.

Pojawienie się nowych publikacji dotyczących dziejów OUN i UPA, wprowadzenie do obiegu naukowego wielu nowych źródeł pozwalających na pełniejsze, bardziej wszechstronne spojrzenie na historię ruchu oporu na ziemiach zachodnioukraińskich – spowodowały, że dyskusja wokół oceny działalności OUN i UPA nie ograniczyła się do polemik między historykami. Stało się tak być może na skutek obecności na scenie politycznej Ukrainy kilku ugrupowań wywodzących się bądź nawiązujących do OUN z jednej i silnych organizacji kombatanckich z drugiej strony. Kwestia ta okazała się poważnym problemem politycznym, poruszonym nawet na forum parlamentu Ukrainy.

Na podstawie ustawy z 22 października 1993 r. *O statusie weteranów wojny i gwarancjach ich statusu społecznego* członkowie UPA, którzy brali udział

¹³⁶ M.W. Kowal, *Ukrajina w Druhij switowij i Welykij Wiczyznianij wjnych (1939–1945 rr.)...*, s. 157.
¹³⁷ *Bezsmertia...*, s. 305.

¹³⁸ A.S. Czajkowskiy, *op. cit.*, s. 241.

¹³⁹ M.W. Kowal, *Ukrajina w Druhij switowij i Welykij Wiczyznianij wjnych (1939–1945 rr.)...*, s. 153–154.

¹⁴⁰ W.W. Poliszczuk, *Hirka prawda: złoczymnist' OUN-UPA (spowid' ukrajincia)*, Donećk 1996. Książka Witalija Masłowskiego, tzw. historyka radzieckiego, który już w latach siedemdziesiątych opublikował takie prace, jak *Doroha w bezdniu. (Pro ukrajinskich nacionalistiw)*, Lwów 1978; *Zowto-blakitna mafija. (Pro zlodijannia ukrajinskich burżuaznych nacionalistiw)*, Lwów 1975 – ukazała się w 1999 r. w... Moskiewie: W. Masłowskiy, *Z kym i proty koho wojuwały ukrajinski nacionalisty w roky Druhoji switowoji wjny*, Moskwa 1999.

¹⁴¹ W. Serhijczuk, *Borot'ba za wolu, a ne kolaboracija*, Kyjów 2001; *idem, Nasza krow na swojij zemli*, Kyjów 2000.

w działaniach bojowych przeciwko „niemiecko-faszystowskim najeźdźcom” na tymczasowo okupowanym terytorium Ukrainy w latach 1941–1944 i nie splamili się zbrodniami na ludności cywilnej „należą do uczestników działań bojowych”. Byli partyzanci UPA oraz część ukraińskiej sceny politycznej (Kongres Ukraińskich Nacjonalistów oraz OUN) podjęli starania o oficjalne uznanie UPA za „stronę walczącą” w II wojnie światowej. Wysiłki te spotkały się z oporem partii lewicowych oraz Organizacji Weteranów Ukrainy (skupiającej dawnych żołnierzy Armii Czerwonej)¹⁴².

Pierwsze próby oficjalnej oceny działalności OUN-UPA zostały podjęte jeszcze w 1993 r. 1 lutego 1993 r. Prezydium Rady Najwyższej Ukrainy przyjęło uchwałę *O sprawdzeniu działalności OUN-UPA*. Plany stworzenia przez Ministerstwo Sprawiedliwości specjalnej komisji nie zostały zrealizowane. Na papierze pozostały także ustalenia narady przedstawicieli SBU, MSW i Głównego Zarządu Archiwów z 14 czerwca 1994 r. dotyczące stworzenia specjalnej grupy naukowo-badawczej, która na podstawie dokumentów archiwalnych byłaby w stanie „odtworzyć rzeczywisty obraz działalności OUN-UPA”. W związku z tym 13 września 1996 r. Rada Najwyższa podjęła decyzję o powołaniu tymczasowej komisji Rady Najwyższej ds. pomocy w wyjaśnieniu problemów związanych ze sprawdzeniem działalności OUN-UPA. Na jej czele stanął deputowany A. Juchimczuk. Już w listopadzie przy Radzie Organizacji Weteranów Ukrainy powstała robocza grupa kombatanatów będących historykami i archiwistami, którzy – jako struktura pozapaństwowa, społeczna – rozpoczęli poszukiwania dokumentów świadczących o zbrodniczej działalności OUN-UPA. W toku trwających kilka miesięcy prac organizacje kombatanckie przygotowały i przedstawiły dokument *Wnioski w sprawie oceny działalności OUN-UPA w latach drugiej wojny światowej i w okresie powojennym*, który stać się miał podstawą wniosków komisji¹⁴³. Tekst ten, zawierający wszystkie podstawowe tezy radzieckiej jeszcze historiografii, stanowi kwintesencję poglądów na temat ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego, podzielanych – jak się wydaje – nie tylko przez część środowiska historycznego na Ukrainie, ale i większość ukraińskiej opinii publicznej. Można ją zawrzeć w kilkunastu hasłowo brzmiących zdaniach:

1. „OUN [to] formacja najbardziej potwornego i odrażającego nurtu ukraińskiego nacjonalizmu, choć najmniej liczna w swoich początkach, jednak skrajnie roszczeniowa”.
2. „Integralny nacjonalizm OUN [to] jedna z odmian faszyzmu, powstała jako złośliwa symbioza mentalności militarystycznej i nacjonalistycznej”.
3. „OUN była szowinistyczna z ducha, spiskowa z charakteru i terrorystyczna pod względem metod działania”.
4. „OUN była oceniana przez faszystowską Rzeszę jako jeden z taktycznych środków w jej ogólnym arsenale agresji, który obejmował najemników z różnych krajów, w tej liczbie wszystkie odmiany ukraińskiego nacjonalizmu”.

¹⁴² *Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант)*, Kyjiv 2000, s. 1–2.

¹⁴³ *Протистояння. Завернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, бродяг України до Комісій з вивчення діяльності ОУН-УПА. 1996–1998 рр.*, oprac. Ł. Hrynewycz, Kyjiv 1999, s. 12–18.

5. „Przywódcy OUN, jak i innych ośrodków ukraińskiego nacjonalizmu, w pełni znali zaborcze plany hitlerowskiej Rzeszy, w tym także wobec Ukrainy, a więc byli świadomi swojej zdradzieckiej roli jej lokai, zdrajców narodu ukraińskiego”.

6. „OUN uległa w czasie wojny pewnej ewolucji, ale nie stało się to zgodnie z zamiarami jej kierownictwa, ale według scenariusza służb specjalnych faszystowskich Niemiec w związku ze zmianami na froncie radziecko-niemieckim”.

7. „Zachodnia Ukraina nie jest synonimem OUN, ale ofiarą banderowskiej obłudy, terroru moralnego i fizycznego”.

8. „Przypisywana OUN »walka na dwa fronty« to mit, który ukrywa zмовę faszystowskich służb specjalnych z jej kierownictwem. Ani siłami UPA, ani w jakiegokolwiek innej formie OUN nie prowadziła walki przeciwko faszystowskiemu Niemcom, ich siłom zbrojnym i reżimowi okupacyjnemu”.

9. „OUN i jej formacje stanowiły jedno z ogniw ogólnoeuropejskiej kolaboracji”.

10. „OUN była jednym z narzędzi zachodnich państw w ich arsenale »zimnej wojny« przeciwko Związkowi Radzieckiemu, zwłaszcza Ukraińskiej SRR”.

11. „Rehabilitacja zbrodni OUN i jej formacji byłaby zbrodnią przeciw prawdzie historycznej, przeciw pamięci milionów poległych i rannych w wojnie z faszyzmem, przeciw sumieniu obecnych i przyszłych pokoleń naszego narodu. Byłaby to zbrodnia równoznaczna z moralnym samobójstwem Ukrainy”¹⁴⁴.

Ten propagandowy tekst jest tylko jednym z argumentów wykorzystanych w swoistej „zimnej wojnie domowej” toczącej się na Ukrainie.

Miesiąc później – 28 maja 1997 r. prezydent Leonid Kuczma zlecił Radzie Ministrów „stworzenie Komisji Urzędowej spośród odpowiedzialnych pracowników ministerstw, instytucji, urzędów państwowych i organizacji społecznych, do której kompetencji będzie należeć kwestia zbadania działalności OUN-UPA i wypracowania oficjalnego stanowiska w sprawie działalności tej organizacji”. Na mocy decyzji rządu 12 września 1997 r. powstała Komisja ds. Zbadania Działalności OUN-UPA, na której czele stanął wicepremier prof. Smolij. Komisja powołała dziesięcioosobową grupę roboczą (badawczą), której kierownictwo powierzono zastępcy dyrektora Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy prof. Stanisławowi Kulczyckiemu¹⁴⁵.

Pomimo że powołanie komisji rządowej wydawało się próbą odsunięcia sporu w przyszłość, to jednak stworzenie zespołu badawczego składającego się ze znanych i prominentnych historyków ukraińskich dało nowy impuls do badań nad dziejami organizacji nacjonalistów ukraińskich w latach czterdziestych i pięćdziesiątych. Prace grupy odbywały się jednak pod silną presją części opinii publicznej, a jej członkowie często spotykali się z krytyką i atakami. Grupa robocza powinna sformułować wnioski i przekazać je komisji jeszcze w 1998 r., jednak ze względu na rozmach badań i trudności z dostępem do materiałów źródłowych dopiero w 2000 r. udało się jej uzgodnić i przedstawić wstępne ustalenia.

Jednym z dodatkowych kierunków działalności grupy historyków – oprócz sporządzenia dokumentów końcowych, na które składać się ma „wniosek histo-

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 172–188.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 4–7.

ryczny”, obszerniejsza „informacja historyczna” oraz „fundamentalne”, ponad pięćdziesięcioarkuszowe wydawnictwo źródłowe¹⁴⁶ – była także publikacja innych materiałów, w tym również prac członków i współpracowników komisji. Do połowy czerwca 2000 r. opublikowano wspomnianą już sześcioczęściową pracę Anatolija Kentija dotyczącą historii OUN i UPA oraz dwa tomy listów i opinii organizacji, partii i osób prywatnych skierowanych w latach 1992–1999 do prezydenta Ukrainy, Rady Najwyższej, Rady Ministrów, Ministerstwa Sprawiedliwości i innych urzędów państwowych¹⁴⁷. W ramach badań prowadzonych przez zespół sporządzona została i wydana bibliografia wydawnictw na temat OUN i UPA¹⁴⁸, informatory o zbiorach archiwalnych i publikacjach źródłowych dotyczących UPA¹⁴⁹, a także niezwykle interesująca bibliografia adnotowana tak zwanego zespołu wydań drukowanych OUN-UPA znajdujących się w archiwach SBU¹⁵⁰. Była to pierwsza publikacja ujawniająca – choć wycinkowo – zasoby archiwalne byłego KGB. Obszernie omówiono w niej między innymi zeznania niektórych ważniejszych (nawet czołowych) działaczy OUN-UPA aresztowanych przez NKGB – Mychajły Stepaniaka, Jurija Stelmaszczuka czy Wasyla Hałasy. Owocem działalności badawczej prowadzonej pod patronatem grupy roboczej są również publikacje monograficzne.

Najważniejszym efektem pracy komisji miał być *Historyczny wniosek o działalności OUN-UPA*. Ten niezbyt obszerny, 22-stronicowy dokument, opublikowany w niewielkim nakładzie (300 egzemplarzy) w drugiej połowie 2000 r., stanowił swoisty szkic historii i działań bojowych OUN-UPA w latach II wojny światowej i w okresie powojennym. Końcowa część wniosku zawiera konkluzje. Zdaniem autorów dokumentu „podczas wojny niemiecko-polskiej 1939 r. ukraińscy nacjonałiści okazali się, tak jak w poprzednich dwóch dziesięcioleciach, wrogami państwa polskiego; to uczyniło z nich faktycznych sojuszników niemieckich Niemiec, w tym także w oczach ich [Niemiec] przywódców;

– sowietyzacja zachodnich obwodów USRR, której towarzyszyły przerażające represje, przekształciła obydwie [frakcje] OUN w nieprzejednanego wroga władzy radzieckiej;

– okrutna konfrontacja z władzą radziecką przy ciepłych stosunkach z naziistami tłumaczy pojawienie się w przededniu hitlerowskiego najazdu na Związek

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 10. Niemal równocześnie z wnioskami wydane zostało 130-stronicowe opracowanie *Problema OUN-UPA. Poperednia istoryczna dowidka*, Kyjiw 2000. Tom składa się z pięciu rozdziałów. Autorem rozdziału I: *Ideolohija i praktyka ukrajinskoho praworadykalnogo ruchu u dowojnijj Polshczy (1920–1939 rr.)* oraz II: *Akt 30 czerwnia 1941 roku jest S. Kulczykyj*, najobszerniejszy rozdział III: *Stratehija i taktyka ukrajinskych nacionalistiw (osin 1941 – lito 1944 rr.)* napisał A.W. Kentij, rozdział IV: *Stratehija i taktyka ukrajinskych nacionalistiw (osin 1944 – wesna 1945 rr.)* O.J. Łysenko, a rozdział V: *Protystojannia ukrajinskych nacionalistiw i radianskoji wladzy w pislawojennyj period* jest dziełem W.I. Serhijczuka.

¹⁴⁷ O.M. Wesełowa, *Nacionalne prymyrennia czy konfrontacija? Zbirnyk dokumentiw*, Kyjiw 1999; *Protystojannia. Zwernennia, zajawy, lysty...*

¹⁴⁸ S.I. Zdioruk, E.W. Hrynewycz, O.I. Zdioruk, *op. cit.*

¹⁴⁹ *Fondy z istoriji Ukrajinskoji powstanskoji armiji*, t. 1–2, Kyjiw 1999–2000; O.I. Zdioruk, *Litopys UPA: czas, podiji, dzerela*, Kyjiw 2000.

¹⁵⁰ S.A. Kokin, *Anotowanyj pokazczyk dokumentiw z istoriji OUN i UPA u fondach Derżawnoho archiwu SBU*, t. 1: *Anotowanyj pokazczyk dokumentiw z fondu drukowanych wydań (1944–1953)*, Kyjiw 2000.

Radziecki dwóch ukraińskich jednostek w składzie Abwehry – »Nachtigall« i »Roland«;

– próba OUN-B proklamowania państwa ukraińskiego na okupowanym przez Trzecią Rzeszę terytorium USRR została uznana przez władze w Berlinie za zuchwałe wyzwanie wobec Niemiec; wskutek tego okres współpracy (w tym wojskowej) nazistów i banderowców trwał krótko: od września 1939 r. do czerwca 1941 r.;

– okres skrytej lub otwartej konfrontacji OUN-B z władzami niemieckimi trwał od drugiej połowy 1941 r. do końca okupacji zachodnich obwodów USRR;

– nie zważając na represje, jakie dotknęły także OUN-M, A. Melnyk po 30 czerwca 1941 r. kontynuował próby porozumienia z przywódcami Niemiec; po katastrofie stalingradzkiej OUN-M wzięła aktywny udział w stworzeniu dywizji wojskowej »Galicja« w składzie sił zbrojnych SS;

– problem stosunku obydwu OUN do nazistowskich Niemiec w różnych okresach drugiej wojny światowej ma znaczenie historyczne, a nie prawne; jakkolwiek organizacja partyjna nie może być uznana za stronę w wojnie;

– stworzona na bazie sił zbrojnych OUN-B i innych antyradzieckich oddziałów w zachodnich obwodach USRR Ukraińska Powstańcza Armia od razu znalazła się w konfrontacji z okupantami; ci ostatni nie mogli pozwolić na istnienie niekontrolowanych przez nich zbrojnych formacji na tyłach Wehrmachtu;

– dzięki taktyce wyczekiwania, obranej przez kierownictwo OUN-B, UPA od jesieni 1942 r. do wiosny 1943 r. nie prowadziła bezpośrednich działań bojowych przeciwko siłom okupacyjnym; równocześnie rozbudowywała się jako struktura nie tylko wojskowa, ale i państwowa;

– od wiosny 1943 r. do końca okupacji zachodnich obwodów USRR Ukraińska Powstańcza Armia prowadziła działania bojowe przeciwko niemieckim garnizonom i oddziałom karnym; w miarę zbliżania się Armii Czerwonej wymiar i intensywność tych działań bojowych zmniejszały się, jednak kierownictwo OUN-B i UPA nie miało zamiaru zawierać politycznego sojuszu ze stroną, która w sposób oczywisty przegrywała wojnę;

– na wszystkich etapach istnienia UPA głównym wrogiem ukraińskich nacjonalistów była władza radziecka ze wszystkimi jej politycznymi i siłowymi strukturami (oddziały partyzanckie, jednostki wojskowe, siły bezpieczeństwa państwowego, wojska wewnętrzne);

– wojna UPA z radzieckimi strukturami siłowymi trwała równocześnie z wojną między Narodami Zjednoczonymi, wśród nich Związkiem Radzieckim, a blokiem krajów faszystowskich, jednak były to wojny zupełnie różne pod względem charakteru i natury;

– wojna UPA z niemieckimi okupantami rozpoczęła się już wtedy, gdy położono kres oczekiwaniom nacjonalistów na pomoc Niemiec w odrodzeniu państwa ukraińskiego; [UPA] dążyła tylko do jednego celu: obrony ludności cywilnej;

– wojna UPA z radzieckimi strukturami siłowymi po prawnym uznaniu przez Wielką Brytanię, USA i Polskę wchłonięcia przez Związek Radziecki ziem zachodnioukraińskich i ich zjednoczenia z Ukraińską SRR (*de facto* do tego uznania) była wojną domową; ukraińscy nacjonałiści prowadzili wojnę o rzeczywistość

niezależność Ukrainy; największa tragedia historycznej chwili polegała na tym, że była to wojna bratobójcza.

UPA, tak samo jak armia radziecka, była stroną walczącą w konflikcie Narodów Zjednoczonych z blokiem państw faszystowskich. Nie istnieją fakty, które świadczą o uczestnictwie UPA jako formacji wojskowej w wojnie z Narodami Zjednoczonymi u boku Niemiec¹⁵¹.

Wnioski te spotkały się z krytycznym przyjęciem i polemiką – nawet ze strony jednego z członków grupy roboczej, Wołodymyra Serhijczuka. W artykule zamieszczonym na łamach miesięcznika „Suczasnist” zanegował on tezę o kolaboracji podziemia nacjonalistycznego z III Rzeszą, zarzucając Kulczyckiemu, że *Historyczny wniosek...* pisany był z pozycji „radzieckiej prawdy”, komisja nie wzięła bowiem za podstawę swoich prac koncepcji „prawa narodu do samostanowienia”¹⁵². Wychodząc z tego założenia Serhijczuk, odwołując się i cytując obszernie dokumenty niemieckie i radzieckie, uznał, że „ukraińscy nacjonałiści stali na czele walki narodowowyzwoleńczej swojego narodu o jego wolność”, a problem „tak zwanej »kolaboracji«” ma jedynie charakter propagandowy¹⁵³.

Pośrednio nawiązał do opinii wyrażonych w *Historycznym wniosku...* także Mychajło Łukiniuk, który skupił się przede wszystkim na powojennym etapie dziejów OUN-UPA¹⁵⁴. Powołując się na radzieckie materiały omawiające między innymi zbrodnie grup specjalnych MGB (podszywających się pod oddziały UPA), autor starał się podważyć opinie o terrorze OUN-UPA wobec ludności cywilnej, pisząc: „I chociaż ze strony tych ostatnich [partyzantów UPA] także trafiały się przypadki nadmiernego okrucieństwa, spowodowane różnymi przyczynami – nawet rozpaczą, to jednak takiego masowego terroru wobec miejscowej ludności z ich strony nie było i nie mogło być z samego założenia, ponieważ ludność cywilna, poza chyba jedynie tymi, którzy otwarcie stanęli po stronie »Sowietów«, była dla powstańców swoją; w odróżnieniu od »wyzwolicielei«, którym ta ludność wydawała się – niebezpodstawnie – niezrozumiała i wroga, a tym samym obca. Dlatego środki represyjne OUN-UPA dotyczyły nie ludności w ogóle, a przeważnie funkcjonariuszy »nowej okupacyjnej władzy«, gdy radzieckie organy karno-represyjne bardzo często prowadziły walkę przeciwko zachodnioukraińskiemu ludowi w ogóle [...]”¹⁵⁵.

Spór o ocenę działalności OUN-UPA traktowany jest na Ukrainie, jak się wydaje, nie tylko jako poszukiwanie prawdy historycznej. Ma on swój wymiar polityczny i ideologiczny. Zdaniem niektórych historyków, publicystów i polityków stwarza on szansę przezwyciężenia dawnej komunistycznej świadomości, wykorzenienia stereotypów wpojonych przez kolonialną władzę. Walka z „wojenno-patriotycznym kłamstwem”, stanowiącym część komunistycznej ideologii, walka z pozostałościami radzieckiego, tożsamego dla wielu z rosyjskim patriotyzmu

¹⁵¹ *Promiżnyj zwit...*, s. 34–37.

¹⁵² W. Serhijczuk, *Jakymy buły my „kolaborantamy”, abo Majże za Szeuczzenkom: sami z każem – „my – moholy...”*, „Suczasnist” 2001, nr 3, s. 71.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 84.

¹⁵⁴ M. Łukiniuk, *Borot’ba UPA z okupantamy: postup do prawdy*, „Suczasnist” 2001, nr 5, s. 73–86; *Zakinczennia, ibidem* 2001, nr 6, s. 94–108.

¹⁵⁵ M. Łukiniuk, *Borot’ba UPA...*, s. 78.

oznacza zarazem walkę o kształtowanie nowoczesnej ukraińskiej świadomości narodowej. Nie powinna temu zapewne towarzyszyć instrumentalizacja historii, dopóki jednak w sporach na wskroś politycznych sięgać się będzie tak chętnie i często do argumentów z przeszłości, groźba taka istnieje.

Nawet ten sondażowy przegląd badań zdaje się potwierdzać, że historiografia ukraińska po odzyskaniu niepodległości zaczęła aktywnie przewartościowywać paradygmaty radzieckiej historii. Wymagało to czasu, nie odbywało się bez trudności. Dopiero teraz możliwe było na przykład pełne zaznajomienie się z dorobkiem historiografii diaspory czy sowietologów zachodnich. Konieczności rewizji dotychczasowych sądów towarzyszyła pilna potrzeba zapisania „białych plam”, podjęcia tematów skutecznie pomijanych do końca lat osiemdziesiątych XX wieku. Oznaczało to często rozpoczęcie dopiero podstawowych badań źródłowych, możliwych dzięki szerszemu udostępnieniu archiwaliów z okresu radzieckiego. Dlatego też najpierw pojawiły się edycje dokumentów, potem przyczynki i szkice. Czas na opracowania monograficzne dopiero nadchodzi.

Szczególne zainteresowanie historyków budzi budowa państwowości ukraińskiej w latach 1917–1920 i – szerzej – ukraińska rewolucja narodowa, dramatyczne momenty przełomowe, takie jak kolektywizacja i „wielki głód” w latach trzydziestych ostatniego stulecia. Mimo niedostatecznego dostępu do archiwów byłych radzieckich służb bezpieczeństwa podejmowane są badania dotyczące terroru i represji, szczególnie z lat dwudziestych i trzydziestych. Prace związane z wydaniem „Księgi pamięci Ukrainy” pozwoliły na pełniejszą ocenę wkładu Ukrainy i Ukraińców w zwycięstwo Związku Radzieckiego nad III Rzeszą, choć zarazem w jakiejś mierze wpisały się w martyrologiczną wizję dziejów Ukrainy. Najgorętsze spory, wynikające z pozamerytorycznych, politycznych uwarunkowań, wywołała wszakże ocena działalności OUN-UPA w latach II wojny światowej i w okresie powojennym. Niepozbowiony szerszego międzynarodowego kontekstu swoisty ukraiński „Historikerstreit” jest odbiciem trudności w konstruowaniu wspólnej pamięci historycznej, elementu składowego nowoczesnej świadomości narodowej kształtującego się narodu ukraińskiego. Nad historiografią ukraińską, bardziej może niż w innych krajach, ciążyą kłopoty dnia codziennego, przejawiające się nie tylko w trudnościach w finansowaniu badań, ale także w częstym przypisywaniu publikacjom historycznym drugiego, politycznego dna – jako skierowanych przeciwko komuś, opowiadających się za kimś lub za czymś. Chęć aktywnego udziału w aktualnych dyskusjach politycznych nie pozostaje zazwyczaj bez wpływu nie tylko na treść wypowiedzi, ale również na stosunek do oponentów. Zbyt mała jest chyba jeszcze – patrząc z polskiej perspektywy – znajomość współczesnych dokonań historiografii krajów sąsiednich, zwłaszcza w kwestiach spornych czy konfliktowych. Dostrzec można jednak w wielu publikacjach – i to nie tylko historyków młodszego pokolenia, ale także części autorów zaczynających swoją karierę w czasach radzieckich – umiejętność spojrzenia szerszego, nie przez pryzmat wąsko pojmowanych narodowych lub społecznych obowiązków.